

Γιάννης Γκλαβίνας

ΟΙ ΒΑΛΛΑΔΕΣ ΤΟΥ ΒΟΪΟΥ ΚΟΖΑΝΗΣ
ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ 1912-1924 ΜΕΣΑ ΑΠΟ ΕΚΘΕΣΕΙΣ
ΤΟΥ ΥΠΟΔΙΟΙΚΗΤΗ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ

Η απελευθέρωση της Μακεδονίας μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους έφερε το ελληνικό κράτος, για πρώτη φορά σε τέτοιο βαθμό, αντιμέτωπο με το πρόβλημα της διοίκησης μη ελληνικών πληθυσμών ή ακόμα και πληθυσμών ελληνικών μεν, χωρίς όμως να έχουν μητρική γλώσσα την ελληνική. Η ισχυρότερη πληθυσμιακά μειονοτική ομάδα στη Μακεδονία του 1913 ήταν αυτή των μουσουλμάνων¹. Ένα ιδιαίτερο κομμάτι του μουσουλμανικού πληθυσμού των εδαφών που ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα με τη Συνθήκη του Βουκουρεστίου ήταν οι Βαλαάδες της Δυτικής Μακεδονίας², οι εξισλαμισμένοι δηλαδή χριστιανοί των περιοχών του Βοΐου (Ανασελίτσης), των Γρεβενών και μερικών χωριών του σημερινού νομού Καστοριάς κυρίως γύρω από το Άργος Ορεστικό³ (παλιά ονομασία Χρούπιστα), οι οποίοι μιλούσαν ελληνικά και εγκαταστάθηκαν στην Τουρκία με την ανταλλαγή πληθυσμών. Ονομάστηκαν χλευαστικά Βαλαάδες από τους γείτονές τους χριστιανούς εξαιτίας της συχνής χρήσης από την τουρκική του όρκου Βαλλαχί (μα τον Θεό).

Το παρόν άρθρο δεν έχει στόχο να ασχοληθεί με τα ζητήματα καταγωγής των Βαλαάδων, του χρόνου και του τρόπου που έγινε ο εξισλαμισμός τους, αλλά με τις σχέσεις τους με την ελληνική διοίκηση και το ντόπιο χριστιανικό

1. Σε στατιστικούς πίνακες που υπάρχουν στο αρχείο του Φίλιππου Δραγούμη το 1912 οι μουσουλμάνοι της Μακεδονίας ανέρχονται σε 438.945, ενώ το 1915 σε 353.300. Βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Φ. 15 / υποφ. 5, πολιτικά εθνικά ζητήματα, εξωτερική πολιτική 1912-1920, 1945. Ο Αλ. Πάλλης υπολογίζει τους μουσουλμάνους της Μακεδονίας το 1913 σε 463.000 και το 1915 σε 348.000. Βλ. *Στατιστική Μελέτη περί των φυλετικών μεταναστεύσεων Μακεδονίας και Θράκης κατά την περίοδο 1912-1924*, Αθήνα 1925. Ενώ σε στατιστική που σώζεται στο αρχείο του Στέφανου Δραγούμη και συντάχθηκε από το Γραφείο Εργασίας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας οι μουσουλμάνοι ανέρχονται σε 387.408. Βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αρχείο Στέφανου Δραγούμη, Φ. 131, Διοικητικά Νέων Χωρών 1913-1916. Επίσης σε στατιστική που στέλνεται από το ΥΠΕΞ στον Έλληνα πρέσβη στο Παρίσι Ρωμανό το Μάρτιο του 1916 ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Μακεδονίας ανέρχεται σε 353.300, βλ. Σπ. Δ. Λονγκάτος, «Πολιτειογραφικά Θεσσαλονίκης, νομού και πόλης στα μέσα της δεκαετίας του 1910», *Κέντρο Ιστορίας Θεσσαλονίκης, Η Θεσσαλονίκη μετά το 1912. Συμπόσιο (Θεσσαλονίκη 1-3 Νοεμβρίου 1985)*, Θεσσαλονίκη 1986, σσ. 107-112.

2. Περισσότερες πληροφορίες για τον εξισλαμισμό των Βαλαάδων και την περιοχή που κατοικούσαν βλ. Μιχ. Αθ. Καλινδέρης, «Συμβολή εις την μελέτην του θέματος των Βαλαάδων», *Μακεδονικά*, 17 (1977) 315-366 και Απ. Βακαλόπουλος, *Ιστορία της Μακεδονίας 1354-1833*, Θεσσαλονίκη 1969, σσ. 319-327.

3. Κάποια από αυτά ήταν σλαβόφωνα.

πληθυσμό την περίοδο από την έναρξη του Α΄ Βαλκανικού Πολέμου μέχρι και την ανταλλαγή των πληθυσμών. Τα στοιχεία που παρατίθενται στη συνέχεια και βάσει των οποίων γίνεται προσπάθεια να παρουσιαστεί η θέση των μουσουλμάνων Βαλαάδων ως υπηκόων πλέον του ελληνικού χριστιανικού κράτους, έχουν αντληθεί από τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, Νομού Κοζάνης και συγκεκριμένα από τους φακέλους 1511 και 1517 του Αρχείου Νομαρχίας Κοζάνης που έχουν τίτλο «Εκθέσεις αναγκών των κοινοτήτων της υποδιοίκησης Ανασελίτσης»⁴. Πρόκειται για εκθέσεις που έστειλε ο υποδιοικητής Ανασελίτσης Γ. Χαρισίου, το καλοκαίρι του 1922 στο νομάρχη Κοζάνης Π. Ζαχαρίτσα, και σκοπό είχαν κυρίως να παρουσιαστεί η κατάσταση του οδικού δικτύου της περιοχής. Ωστόσο ο υποδιοικητής Ανασελίτσης, πέρα από τις πληροφορίες για το οδικό δίκτυο, περιγράφει σε κάθε χωριό που επισκέπτεται την εθνολογική και θρησκευτική του σύνθεση, αναφέρεται στην ιστορία καθώς και σε άλλα στοιχεία της ζωής των κατοίκων. Κατά συνέπεια αντλούμε σημαντικές πληροφορίες για τα χωριά στα οποία περιοδεύει ο υποδιοικητής σε μια χρονική περίοδο, όπως είναι το καλοκαίρι του 1922, που οριοθετεί την απαρχή της μεγάλης αλλαγής στα πληθυσμιακά δεδομένα των Νέων Χωρών, αφού λίγες μέρες αργότερα, με τη Μικρασιατική Καταστροφή και την άφιξη των προσφύγων, η εθνολογική εικόνα της Ελλάδας θα μετατραπεί ριζικά. Από τα χωριά τα οποία επισκέπτεται ο υποδιοικητής θα αναφερθούμε μόνο σε εκείνα που κατοικούσαν Βαλαάδες⁵.

Πριν προχωρήσουμε στην παρουσίαση των εκθέσεων και στο σχολιασμό τους, θα προσδιορίσουμε την πληθυσμιακή δύναμη των Βαλαάδων της περιοχής του Βοΐου την περίοδο 1912-1923. Στο αρχείο του Στέφανου Δραγούμη, που διητέλεσε γενικός διοικητής Μακεδονίας το 1913, υπάρχει μια εμπιστευτική στατιστική του Γραφείου Εργασίας της Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας, χωρίς όμως να αναφέρεται χρονολογία, όπου για την επαρχία Ανασελίτσης δίνει πληθυσμό Ελλήνων 32.453 και μουσουλμάνων 7.390⁶. Το 1923 (31 Μαΐου), σύμφωνα με στατιστική που στέλνει ο γενικός διοικητής Μακεδονίας Α. Λάμπρου στο Υπουργείο Εσωτερικών, οι Βαλαάδες της Ανασελίτσης ανέρχονται σε 7.408⁷.

4. Δυστυχώς δεν σώζονται όλες οι εκθέσεις που έστειλε ο υποδιοικητής στη Νομαρχία και τα έγγραφα στους φακέλους σταματούν όταν επισκέπτεται τη Λεϊψιστα (σημ. Νεάπολη).

5. Ο υποδιοικητής επισκέπτεται και ελληνικά χωριά τα οποία είναι: Μοιρασάνη (σημ. Μορφή), Λοκόμι, Κύναμη (Πολύλακκος), Μπόρσια (Κορυφή), Λατόριστα (Αγίασμα), Πέστιανη (Τριάδα), Ρεσούλιανη (Καλονέρι-Βέλος), Σιαρβάδες (Βελανιδιά), Χορηβόν (Χορηγός), Αηδονοχωρίο.

6. Βλ. Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αρχείο Στέφανου Δραγούμη Φ. 131, Διοικητικά Νέων Χωρών 1913-1916.

7. Το έγγραφο παρατίθεται στη διδακτορική διατριβή του Ιάκωβου Δ. Μιχαηλίδη, *Σλαβό-*

Επιστρέφοντας στις εκθέσεις του υποδιοικητή Ανασελίτσης, τα χωριά με μουσουλμανικό πληθυσμό στα οποία περιοδεύει το καλοκαίρι του 1922 είναι τα εξής: Γιάγκοβα (σημ. Μεσοπόταμος), Τσοτύλι, Τσακνοχώρι (Ανθοχώρι), Βίνιανη (Λευκάδι), Μπουμπούσι (Πλατανιά), Λαμπάνοβον (Σήμαντρο), Βάιπες (Χειμερινό), Γκινόσι (Μολόχα). Από αυτά οι Γιάγκοβα, Βίνιανη, Μπουμπούσι, Λαμπάνοβον, Βάιπες και Γκινόσι είναι αμιγώς μουσουλμανικοί οικισμοί, ενώ το Τσοτύλι και το Τσακνοχώρι μικτοί. Παραθέτουμε τις πληροφορίες που δίνονται για τα παραπάνω χωριά αφαιρώντας τις περιγραφές της γεωγραφικής θέσης τους και του φυσικού περιβάλλοντός τους καθώς και τα στοιχεία που αναφέρονται στους χριστιανικούς πληθυσμούς, όσα από αυτά δεν αφορούν τις σχέσεις τους με τους Βαλαάδες, όπως επίσης και μια εκτενή περιγραφή της λειτουργίας της αγοράς του Τσοτυλίου και της ιστορίας του Γυμνασίου της ίδιας κωμόπολης. Κατά την παράθεση των εγγράφων διατηρούνται η ορθογραφία και ο τονισμός του πρωτοτύπου.

ΟΙ ΕΚΘΕΣΕΙΣ ΤΟΥ ΥΠΟΔΙΟΙΚΗΤΗ ΑΝΑΣΕΛΙΤΣΗΣ

‘Υποδιοίκησις Ἀνασελίτσης πρὸς τὴν Σὴν Γενικὴν Διοίκησιν Κοζάνης-Φλωρίνης, Ἐν Σιατίστῃ 6 Ἰουνίου 1922, ἀριθ. 1849

Συμμορφούμενοι πρὸς τὴν ὑμετέραν ὑπ’ ἀριθ. 3465 ἐ.ἔ. διαταγὴν τὴν 2αν Ἰουνίου ἀπὸ τοῦ χωριοῦ Τσιαρουσίνου μετέβημεν εἰς τὸ μίαν καὶ ἡμίσειαν ὥραν ἀπέχον χωρίον Γιάγκοβη καλούμενον. Τὸ χωρίον κατοικεῖται ὑπὸ τεσσαράκοντα οἰκογενειῶν Ὀθωμανικῶν. Εἶναι τὸ μόνον χωρίον Ὀθωμανικὸν ἐν τῇ Περιφερείᾳ Ἀνασελίτσης ὅπερ πολλὰς καταστροφὰς ἔπαθε κατὰ τὰς ἐπιχειρήσεις τοῦ 1912 ἥτοι κατὰ τὴν κατάληψιν. Αἱ οἰκίαι τοῦ χωρίου ὁλοτελῶς σχεδὸν καταστραφεῖσαι, σήμερον χάριν εἰς τὴν φιλοπονίαν τῶν κατοίκων, τὸ εὖφορον τοῦ τόπου, ἀνωκοδομήθησαν ἢ ἀνοικοδομοῦνται. Σήμερον ὑπάρχουσιν τὸ ὅλον 35 οἰκίαι καὶ 137 ψυχὰ⁸. Ὑπάρχει μικρὸν τέμενος μετὰ

*φωνοὶ μετανάστες καὶ πρόσφυγες ἀπὸ τῆ Μακεδονίας καὶ τῆ Δυτικῆ Θράκῃ (1912-1930), Θεσσαλονίκη 1996, σσ. 214-220. Σε μια ἄλλη στατιστικὴ τῆς ἰδίας χρονιάς που στέλνει ἡ υποδιοίκησις Ἀνασελίτσης πρὸς τὴ Γενικὴ Διοίκησις Θεσσαλονίκης ο πληθυσμὸς τῶν Βαλαάδων ἀνέρχεται σε 6.635. Βλ. Ευστάθιος Πελαγίδης, *Ἡ ἀποκατάστασις τῶν προσφύγων στὴ Δυτικὴ Μακεδονία (1923-1930)*, Θεσσαλονίκη 1994, σσ. 82-83. Πρέπει να τονίσουμε ὅτι ἡ στάσις τοῦ μουσουλμανικοῦ πληθυσμοῦ ἀπέναντι στὶς ἀπογραφὰς που διενεργοῦσε τὸ ἐλληνικὸ κράτος ἦταν ἰδιαίτερα καχύποπτη. Ὅπως τονίζει στο ἐγγράφῳ του πρὸς τὸ Ὑπουργεῖο Εὐρωπαϊκῶν ο Α. Λάμπρου ἡ ἀπογραφή τοῦ 1920 ἀπέτυχε σε κάποια μέρη ἰδιαίτερα ὅσον ἀφορᾷ τὸν ἀριθμὸ τῶν ἀλλόφυλων. Εἰδικότερα γιὰ τὴν στάσις τῶν μουσουλμάνων τῆς περιοχῆς Κοζάνης κατὰ τὴν ἀπογραφή τοῦ 1920, βλ. εφ. *Ἠχώ τῆς Μακεδονίας*, 25 Δεκεμβρίου 1920.*

8. Στὴν ἀπογραφή τοῦ 1920 ὁ πληθυσμὸς τῆς Γαγκόβης ἦταν 131 κάτοικοι, βλ. Ὑπουργεῖο Εὐρωπαϊκῶν, Διεύθυνσις Δημοτικῆς καὶ Κοινοτικῆς Διοικήσεως, *Πίνακες Δήμων καὶ Κοινοτή-*

μυναρέ, σχολεῖον μικρόν μέ ἕναν Τοῦρκον διδάσκαλον ἐν ᾧ φοιτῶσιν ἐν ὅλῳ 15 μαθηταί καί μαθήτριά. Οἱ κάτοικοι ὅπως εἰς ὅλα τὰ ἐν τῇ Περιφερείᾳ ἡμῶν Ὀθωμανικά χωρία ἔχουσιν ὡς γλῶσσαν μητρικὴν, τὴν Ἑλληνικὴν. Μόνον οἱ ἐπὶ Τουρκίας Στρατευθέντες γνωρίζουσι κάπως νὰ ὁμιλῶσι τὴν Τουρκικὴν. Ὀνομάζονται οἱ τοιοῦτοι Ἑλληνόφωνες Ὀθωμανοὶ Βαλαχάδες, διότι ἐκ τῆς Τουρκικῆς γλώσσης μόνον τὴν λέξιν «Βαλλαχᾶ» ἤτοι, μεθερμηνευόμενῃ, «μὰ τὸν Θεόν» γνωρίζουσιν. Οἱ κάτοικοι ἂν καὶ ὅπως ὅλοι οἱ τῆς καθ' ἡμᾶς περιφερείας Βαλαχάδες εἶναι φανατικοὶ Ὀθωμανοὶ καὶ κατέχονται ὑπὸ αἰσθημάτων σφόδρα τουρκικῶν, εἶναι ὅμως φίλεργοι καὶ φιλήσυχοι. Τὸ χωρίον τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ἰδίαν Κοινότητα, ἀλλ' ὡς συνοικισμός εἶναι προσκεκολλημένον εἰς τὴν Σιάτισταν. Ἦναγκάσθην νὰ μεταβῶ ἐκεῖ διότι προσεκληθῆν. Ἐχουσι καὶ οἱ Γιαγκοβῆτες πολλὰ παράπονα ἐναντίον τῶν Σιατιστέων, οἵτινες ὁμοροὶ αὐτῶν τυγχάνοντες προσπαθοῦσι, διὰ τῆς βίας νὰ τοὺς ἀρπάζωσι βοσκήσιμον τόπον. Καθ' ἡμᾶς τὰ παράπονα αὐτῶν ταῦτα εἶναι δίκαια καὶ προέτρεψα αὐτοῖς νὰ προβῶσιν εἰς προσωρινὰ μέτρα, ἅτε τοῦ ζητήματος δικαστικῆς φύσεως τυγχάνοντος. Ἐκτός τούτου ἔχουσι καὶ τὸ παράπονον, ὅτι ἐν Σιατίστῃ ὡς συνοικισμός ὄντες προσκεκολλημένοι δὲν δύνανται σχεδὸν τίποτε νὰ ἐνεργήσωσιν ὑπὲρ τοῦ χωρίου των. Ἐκ τῶν εἰσοδημάτων τῶν Κοινοτήτων, τὰ ὅποια συνεισφέρουσιν ὡς συνοικισμός εἰς τὴν Σιάτισταν ἐλάχιστα μόνον διατίθενται ὑπὲρ αὐτοῦ. Διὰ τοῦτο ἐπιθυμοῦσι καὶ αὐτοὶ νὰ σχηματήσωσιν ἰδίαν Κοινότητα. Ἄλλως τε ὡς ἔχοντες σχολεῖον καὶ διδάσκαλον, (Τοῦρκον), ἔχουσι τὰ πρὸς τοῦτο νόμιμα προσόντα⁹. Περί τοῦ ζητήματος τούτου ἐξέθηκα εἰς αὐτοὺς πῶς ἐνεργοῦντες εἶναι δυνατόν νὰ τὸ ἐπιτύχωσι. Δέν παρέλειψα καὶ ἐδῶ μετὰ μεσημβρίαν, ὅτε αὐτοὶ ἐξηλθον τοῦ τεμένους (ἥτο ἡμέρα Παρασκευή) νὰ τοὺς ἀναπτύξω τί εἶναι δυνατόν καὶ αὐτοὶ νὰ πράξωσιν ὑπὲρ τοῦ χωρίου των διὰ προσωπικῆς τῶν κατοίκων ἐργασίας. Προυθυμοποιήθησαν οἱ πάντες νὰ ἐργασθῶσιν ὑπὲρ Κοινοτικῶν ἔργων ἀνὰ τέσσαρας ἡμέρας τοῦ ἔτους καὶ δύο ἡμέρας τὰ φορηγὰ κτήνη των. Ὡς πρῶτην καὶ ἄμεσον ἀνάγκην ὑπέδειξαν τὴν ἐπιδιόρθωσιν δρόμων δυσβάτων καὶ

των του Κράτους, τεῦχος Β' (Νέαι Χώραι), Αθήναι 1920.

9. Σύμφωνα με τὸ νόμο ΔΝΖ (4057) τῆς 14ης Φεβρουαρίου 1912 που ἀφορᾶ τὴ σύσταση καὶ τὴ λειτουργία των δήμων καὶ κοινοτήτων στο ἀρθρο 2 αναφέρεται ὅτι κάθε συνοικισμός που ἔχει πάνω ἀπὸ 300 κατοίκους καὶ σχολεῖο στοιχειώδους ἐκπαίδευσης μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ἰδιαίτερη κοινότητα. Ἐξχωριστὴ κοινότητα ἐπίσης μπορεῖ νὰ ἀποτελέσει ὁ συνοικισμός που ἔχει λιγότερους ἀπὸ 300 κατοίκους, ἀλλὰ διαθέτει σχολεῖο καὶ ἐφόσον τὸ ζητήσουν τουλάχιστον οἱ μισοὶ των ἐκλογέων· σὲ αὐτὴ τὴν περίπτωσιν ἀνήκει καὶ ἡ Γιαγκοβή. Με τὸ νόμο 293 τῆς 30ῆς Σεπτεμβρίου 1914 οἱ διατάξεις του νόμου 4057 ἐπεκτείνονται καὶ στὶς Νέες Χώρες. Τα κοινοτικά ζητήματα των Νέων Χωρῶν συστηματοποιοῦνται με τὸ νόμο 1051 τῆς 13ης Νοεμβρίου 1917 «περὶ συστάσεως καὶ διοικήσεως δήμων καὶ κοινοτήτων ἐν ταῖς Νέαις Χώραις». Βλ. Κ. Ν. Γέραγας, *Νομοθεσία περὶ Δήμων καὶ Κοινοτήτων*, Αθήναι 1916.

τήν ἐκκαθάρισιν ἑνός φρεάτος ἀναγκαιοτάτου διὰ τήν ὑδρευσιν τοῦ χωρίου. Καί ἐν τέλει συστήσας αὐτοῖς πίστιν καί ἀγάπην πρὸς τό Ἑλληνικόν Κράτος ὅπερ ἀδιακρίτως φυλῆς καί θρησκειύματος ἐργάζεται ὑπὲρ ὅλων. Ἀνῆλθον διὰ Σιάτισταν.

Ὑποδιοίκησις Ἀνασελίτσης πρὸς τήν Σὴν Γενικήν Διοίκησιν Κοζάνης-Φλωρίνης, Ἐν Σιατίστῃ τῇ 5 Ἰουλίου 1922, ἀριθ. 2258

Συνεχίζοντες τήν ἐκτέλεσιν τῆς ὑπ' ἀριθ. 3463 διαταγῆς ὑμῶν λαμβάνομεν τήν τιμὴν νά γνωρίσωμεν τῇ Σῇ Γεν. Διοικήσει ὅτι τῇ 24 Ἰουνίου 1922 ἀφικόμεν εἰς Τσοτύλιον¹⁰. Δέν εἶναι ἡ πρώτη φορά καθ' ἣν ἐπισκεπτόμεθα τό Τσοτύλιον. Πολλάκις διήλθομεν ἐντεῦθεν καί ἐν ἡμέραις Σαββάτου ἀπό πρωίας μέχρι ἑσπέρας διεμείναμεν ἐκεῖ συνενοούμενοι μετὰ τῶν διαφόρων Προέδρων τῶν Κοινοτήτων περὶ Κοινοτικῶν ὑποθέσεων. Κατὰ τήν ἡμέραν Σαββάτου ἔνεκα τῆς ἀγοράς ὅλοι σχεδόν οἱ Πρόεδροι τῶν πέριξ χωρίων εὐρίσκονται ἐκεῖ. Τήν φορὰν ὅμως ταύτην ἦλθον ἡμέραν Τρίτην καί ἔμεινα ἐκεῖ ἔν ἡμερονύκτιον διὰ νά ἐπιθεωρήσω καί μελετήσω τήν κοινοτικήν κατάστασιν αὐτοῦ καί περιγράψω τά κατ' αὐτήν. Τό Τσοτύλιον ἀπέχει ἀπό τῆς Σιατίστης 5 ὁλοκλήρους ὥρας. Κεῖται εἰς ὑψηλόν μέρος καί εἶναι τό κέντρον, ὃ ὁμφαλός ὅλων τῶν χωρίων τῆς πέραν τοῦ ποταμοῦ Περιφερείας ἡμῶν. Οἱ κάτοικοι αὐτοῦ ἀνερχόμενοι περὶ τοὺς 900 εἶναι Ὅθωμανοί πρό πάντων, ὁμιλοῦντες, ὡς Βαλλαχάδες, μόνον τήν Ἑλληνικήν. Οἱ ολίγοι χριστιανοί 300 τόν ἀριθμόν κατάγονται ἐκ τῶν πέριξ χωρίων καί κωμωπόλεων καί ἐγκατεστάθησαν ἐκεῖ χάριν ἐμπορίου. Κυρίως εἰπεῖν οἱ καθ' αὐτοῦ κάτοικοι Τσοτυλίου εἶναι Ὅθωμανοί. Ἀπό τῆς ἀπελευθερώσεως ὅμως οἱ Ἕλληνες Χριστιανοί ἤρχησαν ἤδη νά ἐγκαθίστανται ἐκεῖ ὡς τακτικοί κάτοικοι καί οὕτω τό χωρίον Τσοτύλιον λαμβάνει χροιάν τελείως Ἑλληνικήν. Τό περίεργον ἀλλά καί χαρακτηριστικόν τῶν δύο ἐκεῖ λαῶν, Ὅθωμανῶν τε καί Χριστιανῶν, εἶναι ὅτι ἐπὶ Τουρκίας ἐκεῖ μετὰ τῶν 185 περίπου ἐμπορικῶν καταστημάτων, ὅπως καί νῦν, οὐδέν σχεδόν ὑπῆρχε τό Ὅθωμανικόν. Ὅλον τό κατὰ Σάββατον μέγα γενόμενον ἐκεῖ ἐμπόριον, ὅλη ἡ χρηματικὴ κίνησις / ἀπό 600.000 ἕως 800.000 χιλιάδων δραχμῶν / εὐρίσκεται εἰς τὰς χεῖρας τῶν Ἑλλήνων (...).

Ὑποδιοίκησις Ἀνασελίτσης πρὸς τήν Σὴν Γενικήν Διοίκησιν Κοζάνης-Φλωρίνης, Ἐν Σιατίστῃ 17 Αὐγούστου 1922, ἀριθ. 2728

Συνεχίζοντες τήν ἐκτέλεσιν τῆς ὑπ' ἀριθ. 3463 διαταγῆς ὑμῶν λαμβάνω τήν τιμὴν νά ὑποβάλω ὅτι τῇ 11 Ἀυγούστου περὶ τήν δύσιν τοῦ ἡλίου ἀφι-

10. Σύμφωνα με την απογραφή του 1920, το Τσοτύλι αριθμοῦσε 884 κατοίκους.

κόμην εἰς τό χωρίον Τσακνοχώριον¹¹ (...). Ἐχει 75 οἰκογενείας ἐξ ὧν αἱ 50 Ἑλληνικαί καί αἱ λοιπαί 25 Μωανεθανικαί Βαλλαχάδων (...). Οἱ κάτοικοι εἶναι γεωργοί, κτίσται ἐργαζόμενοι ὡς τοιοῦτοι εἰς Κωνπολιν καί Θεσσαλονίκην, ἀλλά καί εἰς Ἀμερικὴν εὐρίσκονται οὐκ ὀλίγοι, οἵτινες στέλλουσι χρήματα καί ἐντεῦθεν ἡ εὐζωία τῶν κατοίκων καί ἀνέγερσις ὅλως ἐκ βάθρων νέων οἰκιῶν. Ὑπάρχει ἐνταῦθα σχολεῖον ἐξυπηρετοῦν πληρέστατα τὰς ἀνάγκας τῶν Ἑλλήνων κατοίκων, καί μέ μαθητάς καί μαθήτριας 40-50. Ὁ ναός ἐπίσης καλός. Οἱ Τοῦρκοι ὁμως, ἡ κάλλιον οἱ Βαλλαχάδες, πάντοτε οἱ αὐτοί μέ Τζαμίον εὐτελές καί ἀπεριποίητον. Τό σχολεῖον τῶν ἔχει 25 με 30 μαθητάς, διδασκομένους μόνον τὴν Τουρκικὴν. Ἐπὶ Τουρκίας οἱ Μωαμεθανόπαιδες ἐμάνθανον οἰκεία βουλήσει καί Ἑλληνικά γράμματα. Τώρα ὁμως οὐδεὶς ἐκ τῶν μαθητῶν τῶν καταγίνεται εἰς τὴν ἐκμάθησιν τῆς Ἑλληνικῆς γλώσσης. Ἡ τοιαύτη δυστροπία ἀποδίδεται εἰς τὸν Τουρκοδιδάσκαλον, ὅστις ἄριστος γνώστης τῆς Τουρκικῆς καί διπλωματοῦχος τοῦ Τουρκικοῦ διδασκαλείου Μοναστηρίου ἄλλοτε, μέ τὸν βαθμὸν ἄριστα, τυγχάνει λίαν φανατικὸς (...).

Ὑποδιοίκησις Ἀνασελίτσης πρὸς τὴν Σὴν Γενικὴν Διοίκησιν Κοζάνης-Φλωρίνης, Ἐν Σιατίστῃ τῇ 18 Αὐγούστου 1922, ἀριθ. 2731

Συνεχίζοντες τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ὑπ' ἀριθ. 3463 ὑμετέρας διαταγῆς λαμβάνομεν τὴν τιμὴν νά ὑποβάλωμεν ὅτι τὴν 14ην τοῦ Αὐγούστου 1922 ἀφίχθημεν εἰς τό χωρίον Βίνιανη¹². Τό χωρίον τοῦτο ἂν καί εὐφορον, ἀπό ἀπόψεως ὁμως πολιτισμοῦ εἶναι πολὺ ταπεινόν. Οἱ κάτοικοι πάντες Μωαμεθανοί. Οἱ πλείστοι Μπεκτασλῆδες. Τό Τζαμίον αὐτοῦ εἶναι μικρόν καί ρυπαρόν. Ἐχουσιν ἓνα διδασκαλόν καί ἱμάμην μέ 15 μαθητάς. Ἐδῶ ἐξάγονται τὰ καλλιτέρα σταφύλια τῆς περιφερείας Τσοτυλίου. Καί ἐδῶ ἀπεφασίσθη διὰ προσωπικῆς ἐργασίας πέντε ἡμερῶν ἡ κατασκευὴ τοῦ δρόμου ἐντὸς τοῦ χωρίου.

Ὑποδιοίκησις Ἀνασελίτσης πρὸς τὴν Σὴν Γενικὴν Διοίκησιν Κοζάνης-Φλωρίνης, Ἐν Σιατίστῃ 30 Αὐγούστου 1922, ἀριθ. 2819

Συνεχίζοντες τὴν ἐκτέλεσιν τῆς ὑπ' ἀριθ. 3463 διαταγῆς ὑμῶν λαμβάνομεν τὴν τιμὴν νά ὑποβάλωμεν ὅτι μετὰ τὴν ἐπίσκεψιν τοῦ χωρίου Γκινουσίου ἀνήλθομεν εἰς τό χωρίον Μπουμπουσίτιον¹³ κείμενον εἰς ὕψος εὐρισκόμενον ἐπὶ τῆς δεξιᾶς ὀχθῆς τοῦ Ἀλιάκμονος ποταμοῦ καί ἀκριβῶς ἀπέναντι τῆς

11. Πληθυσμός, σύμφωνα με την απογραφή του 1920, 415 άτομα.

12. Πληθυσμός, σύμφωνα με την απογραφή του 1920, 172 άτομα.

13. Πληθυσμός, σύμφωνα με την απογραφή του 1920, 351 άτομα.

πόλεως Μπογατσικοῦ. Τό χωρίον Μπουμπούστι εἶναι καθαρῶς μουσουλμανικόν καί ἔχει 55 οἰκίας. Οἱ κάτοικοι καί ἐνταῦθα ὁμιλοῦσιν μόνον τήν Ἑλληνικήν. Εἶναι Βαλλαχάδες χωρίς δυστυχῶς νά εἶναι Μπεκτασλῆδες. Τό χωρίον τοῦτο εὐρίσκεται ὑπό τήν ἐπῆρειαν 5-6 Μολλάδων καί Χοτζιάδων καί ὁ Μπεκτασισμός ὅστις ὑποῦλως ὑπεισῆλθεν εἰς ὅλα τά ἄλλα Ὀθωμανικά χωρία, ἐδῶ ἀκόμη δεν εὗρεν τήν εἰσοδόν του. Τό χωρίον ἔχει ὠραίαν ἄποψιν καί διαιρεῖται εἰς δύο συνοικίας, εἰς τήν συνοικίαν τήν ὀνομαζόμενην Ζέκιου καί τήν συνοικίαν τήν καλούμενην Μέτοκου. Ἐπὶ Τουρκίας ἐδῶ ὑπῆρχεν συστηματική Ἀστική σχολή μέ δύο διδασκάλους καί μέ κτίριον περιβλεπτον, ὅπερ ἐκάη μεθ' ὅλου τοῦ χωρίου κατά τόν πόλεμον τοῦ 1912. Τώρα ὡς διδάσκαλον ἔχουσιν ἐκεῖ μόνον τόν πρώην Μουφτήν Λειψίστης Σεΐφουντήν Μουλά ἐφέντη, ἄνθρωπον εὐφυή, ἀλλά λίαν φανατικοῦ κατά παντός Ἑλληνικοῦ καί Μπεκτασιδικοῦ. Αὐτός μετὰ τοῦ Βουλευτοῦ Ναδήρ¹⁴ ὑπέσκαψε τήν ἀπόλυσιν τοῦ πρώην Μουφτή Λειψίστης¹⁵ τοῦ γενικῶς θεωρουμένου ὑφ' ὅλας τάς ἐπόψεις λίαν Σεβαστοῦ. Τό χωρίον Μπουμπούστι δικαίως φημίζεται καί διὰ τήν εὐφορίαν καί καλὰς σταφυλάς. Εἶναι τό μόνον χωρίον, ὅπερ δεν παραπονέθη δι' ἀγροζημίας. Καί τοῦτο διότι ὅλοι οἱ ἐνταῦθα κάτοικοι ἔχουσιν ὑπακουήν εἰς τοὺς Χοτζιάδες, οἵτινες πρὸς τῇ φανατικότητι ἔχουσιν καί τό καλόν νά ἐμποδίσωσιν καί πολλὰ ἀτοπήματα τῶν κατοίκων. Βασιλεῦει ἐδῶ ἀκόμη ὁ ἀληθής πατριαρχικός Κοτζαμπασισμός καί ὄχι ὁ Κοτζαμπασισμός τῶν νεοπλοῦτων. Ἔνεκα τῆς εὐφορίας τοῦ τόπου φαίνεται ὅτι οἱ κάτοικοι εὐποροῦσι καί ἐντεῦθεν ἐξηγεῖται ἡ ἄθρῳα ἀνοικοδόμησις ὅλων τῶν καεισῶν οἰκιῶν. Πρὸ τοῦ δόσω πέρας εἰς τήν ἐκθεσί μου ταύτην δέν λησμονῶ νά προσθέσω ὅτι παρὰ τόν Σοῦνιτισμόν των οἱ ἐδῶ Τοῦρκοι Βαλλαχάδες εἶναι οἱ

14. Ναδῆρ Ραμαντάν: Βάζει υποψηφιότητα στις εκλογές του Δεκεμβρίου του 1915, αλλά δεν κατορθώνει να εκλεγεί, στις εκλογές όμως του 1920 εκλέγεται βουλευτής με την Ηνωμένη Αντιπολίτευση. Σε έκθεση στις 8 Δεκεμβρίου του 1922 προς τη Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης ο νέος υποδιοικητής Ανασελίτης αναφέρει ότι πολλοί πρόεδροι και κοινοτικά συμβούλια της περιφέρειας του ήταν υποχείρια του τέως πληρεξουσίου Κοζάνης Ναδῆρ Ραμαντάν, ο οποίος εκβίαζε τους κατοίκους της περιοχής και επευφημούσε τον Κεμάλ με την ανοχή διοικητικών και στρατιωτικών αρχών. Όπως μας πληροφορεί η έκθεση, ο Ναδῆρ μαζί με τους ομοίους του βρίσκεται στη φυλακή. Βλ. Αρχείο Γενικής Διοίκησης Μακεδονίας (στο εξής ΓΔΜ), Φ. 21, Κοινοτήτες Μακεδονίας, Υποδιοίκηση Ανασελίτης προς Γενική Διοίκηση Θεσσαλονίκης, Σιάτιστα 8 Δεκεμβρίου 1922.

15. Αλλαγές μουφτηδών συναντώνται στη Μακεδονία την περίοδο 1912-1923 ύστερα από αιτήσεις μουσουλμάνων που τους κατηγορούν για ανάγκαστη συμπεριφορά, αδιαφορία για τον κλήρο τους ή οικονομικές ατασθαλίες. Βέβαια στην πραγματικότητα οι αλλαγές αυτές υποδηλώνουν αγώνα άσκησης επιρροής στις τουρκικές κοινότητες ανάμεσα σε Νεότουρκους και Παλαιότουρκους, καθώς και ανάμεσα σε βενιζελικούς και αντιβενιζελικούς. Μόνο για την περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας είναι γνωστό ότι αντικαταστάθηκαν, ύστερα από υποκινούμενες εκδηλώσεις αμφισβήτησης από μέρος του μουσουλμανικού ποιμνίου, οι μουφτῆδες Κοζάνης, Καστοριάς, Φλώρινας και, όπως μας πληροφορεί ο υποδιοικητής, και ο Λειψίστης.

περισσότερον πεπολιτισμένοι Μουσουλμάνοι όλης τής περιφερείας μου. Έδέχθησαν τήν προσωπικήν εργασίαν 6 ήμερών μετ' ένθουσιασμού. Ή πρός τούς κατοίκους όμιλία μου έγένετο ύπό γηραιάν πλάτανον πλησίον τής όποίας εύρέθησαν λίθοι μεγάλοι καί καλώς λελαξευμένοι, κοσμοούντες τήν άλλοτε εκεί που πλησίον έκκλησίαν όρθοδόξων.

Ύποδιοίκησις Άνασελίτσης πρός τήν Σήν Γενικήν Διοίκησιν Κοζάνης-Φλωρίνης, Έν Σιατίστη 30 Αυγούστου 1922, άριθ. 2819

Λαμπάνοβον¹⁶ (...). Τό χωρίον τουτο έχει 37 οικίας Μουσουλμάνων Βαλ-λαχάδων. Τό νεόδητον αυτών σχολείον μένει άτελείωτον ακόμη καί μέ παρεκάλεσαν, όπως έλθη πρός τουτο άρωγός καί ή κυβέρνησις. Ή Ύποδιοίκησις φρονεί ότι πρέπει νά καταταχθῇ καί ή κοινότης αυτή μεταξύ των μελλουσών νά λάβωσιν διά τά σχολεία των μικράς βοηθείας. Είς τό σχολείον φοιτῶσιν καθ' όλον τό έτος 30 μαθηταί καί μαθήτριά διδασκόμεναι μόνον τά άκατανόητα δι' αυτούς Τουρκικά. Τό Τζαμίον καί εδώ άπεριποίητον καί ό μιναρές των λίαν μικρός. Ή ευφορία καί εδώ είναι καλή. Άλλως τε ή ευφορία εύρίσκεται μόνον είς τά Τουρκικά τής Περιφερείας μου χωρία, ό δέ λόγος εύνόητος. Αίγοπρόβατα μόνον 500. Έδώ τά ίχνη τής Χριστιανοσύνης είναι ζωντανότερα, άποδεικνύνται ότι οι κάτοικοι του Λαμπανόβου καθυστέρησαν πολύ των άλλων χωρίων διά νά άσπασθώσιν τόν Ίσλαμισμόν. Έντός του χωρίου υπάρχουν τά έρείπια δύο έκκλησιών τής Αγίας Παρασκευής καί Αγίου Άθανασίου. Οι έντός των αυλών τούτων έκκλησιών τάφοι Χριστιανών σώζονται εισέτι. Δύο γέροντες του χωρίου ώμολόγησαν ότι κατά τήν νεότητα των επρόφθασαν καί τήν στέγην τής Αγίας Παρασκευής ήν κατεκρίμνησεν ό Όμέρ Άγάς. Έν τέταρτον μακρόν του χωρίου επί λόφου χωματώδους κείνται καί τά έρείπια του πάντοτε έν λόφοις κτιζομένου ναού του προφήτου Ήλιου. Έδώ ενεκρίθη ή προσωπική εργασία εξαήμερος διά τά πρόσωπα καί τριήμερος διά τά φορτηγά ζώα.

Ύποδιοίκησις Άνασελίτσης πρός τήν Σήν Γενικήν Διοίκησιν Κοζάνης-Φλωρίνης, Έν Σιατίστη 30 Αυγούστου 1922, άριθ. 2817

Τό πρώτον χωρίον όπερ έπεσκέφθην ήτο τό καθαρώς Μουσουλμανικόν χωρίον Βαΐτες¹⁷ καλούμενον. Τό χωρίον τουτο κείται μίαν περίπου ώραν βορείως τής Λειψίστας. Οι κάτοικοι αυτου συμποσούνται είς 350 ψυχάς

16. Πληθυσμός, σύμφωνα με την απογραφή του 1920, 219 άτομα.

17. Πληθυσμός, σύμφωνα με την απογραφή του 1920, 321 άτομα.

άπαρτίζουσας εβδομήκοντα οικογενείας. Γλώσσα μητρική καί ένταῦθα εἶναι ἡ Ἑλληνική. Ἔχει τουρκικόν σχολεῖον μέ ἓνα διδάσκαλον διδάσκοντα εἰς 4 τάξεις καί τριάκοντα μαθητάς. Ὁ Τοῦρκος διδάσκαλος πληρώνεται ὑπό τῶν κατοίκων. Ἀπό ἀπόψεως εὐφορίας τό χωρίον τοῦτο ἔρχεται τό δεύτερον μετά τήν εὐφοροτάτην Λειψίσταν. Ἡ κτηνοτροφία ἤκμαζεν ἐπὶ Τουρκίας καί ὁ ἀριθμός τῶν αἰγοπροβάτων ἐξικνεῖτο μέχρι δύο χιλιάδων καί πλέον, ἐν ᾧ σήμερον ὑπάρχουσι ἐν Βαῖτες μόλις χίλια τοιαῦτα. Αἰτία τῆς παρακμῆς ταύτης εἶναι ὁ πόλεμος τοῦ 1912 καθ' ὃν τό χωρίον ἐκάη ἐξ ὀλοκλήρου, ὑπό τῶν περιοίκων Χριστιανῶν ὑποστάντων τήν αὐτήν τύχην ὑπό τῶν Τούρκων καί, μετά 20 ἡμέρας, ἐκδικουμένων (...). Ἐνταῦθα ὅλοι οἱ Μουσουλμάνοι εἶναι Σουνῖται. Ὁ Μπεκτασισμός δέν εἰσεχώρησεν (...).

Ὑποδιοίκησις Ἀνασελίτσης πρὸς τήν Σὴν Γενικήν Διοίκησιν Κοζάνης-Φλωρίνης, Ἐν Σιατίστῃ 30 Αὐγούστου 1922, ἀριθ. 2817

Ὀλίγον πέραν τοῦ χωρίου, ἥτοι ἡμίσειαν ὥραν μακράν, κεῖται τό ἐπίσης Μουσουλμανικόν χωρίον Γκινόσιον¹⁸, ὅπερ ἔχει 50 οἰκίας. Ἐδῶ οἱ Μπεκτασλῆδες ἤρχισαν νά εἰσχωρῶσιν. Καί τό χωρίον τοῦτο κατά τόν πόλεμον τοῦ 1912 κατεστράφη μὴ διασωθέν μηδέ τοῦ τεμένους μετά τοῦ μιναρέ. Καί ὁμως ὅπως οἱ κάτοικοι τοῦ Βαῖτες, ἐντὸς τοῦ μικροῦ τούτου χρονικοῦ διαστήματος οἱ Γκινουσιῶται ἀνήγειραν ἐκ βάθρων τὰς οἰκίας των. Τό Τζαμίον μόνον δέν κατωρθώθη νά ἀποπερατωθῇ. Λίαν προσφυῶς ὁ Χότζις τοῦ χωριοῦ ψέγων ἐπὶ τούτῳ τοὺς κατοίκους μοι εἶπεν. Εἰς ἕκαστος τῶν κατοίκων ἠδυνήθη νά ἀνεγείρῃ τήν οἰκίαν του καί νά τήν ἀποτελειώσῃ. Ὅλοι ὁμοῦ ὁμως δέν ἠδυνήθησαν νά ἀποπερατώσωσιν τό Τζαμίον. Τό ἐξαιρετικόν ὅπερ εἶδον ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ εἶναι ὅτι ἐδῶ ὑπάρχει καί διδάσκαλος Ἕλλην διωρισμένος ὑπό τῆς Κυβερνήσεως. Εἰς ὁμαλὰς περιστάσεις τό μέτρον τοῦτο ἐλπίζομεν νά γενικευθῇ εἰς ὅλα τὰ Μουσουλμανικά χωρία. Ἐδῶ ἀπεφασίσθη προσωπική ἐργασία πενθήμερος.

Από τις πληροφορίες που μας παρέχουν οι εκθέσεις σημειώνουμε πρώτα τα σημάδια που έχει αφήσει στην επαρχία Ανασελίτσης ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος, τα οποία είναι ορατά 10 χρόνια αργότερα. Ο υποδιοικητής στην περιοδεία του αναφέρεται σε μουσουλμανικά χωριά κατεστραμμένα από τον πόλεμο, η ανοικοδόμηση των οποίων δεν έχει ακόμη περατωθεί. Έτσι η Γιάγκοβα είχε ολοκληρωτικά καταστραφεί στον πόλεμο του 1912 και τα καμένα σπίτια της το 1922 ανοικοδομούνται, το ίδιο συμβαίνει στο Μπουμπού-

18. Πληθυσμός, σύμφωνα με την απογραφή του 1920, 259 άτομα.

στι, του οποίου «το περίβλεπτον κτίριον της συστηματικής Αστικής Σχολής» κάηκε κατά τη διάρκεια του πολέμου. Περισσότερες πληροφορίες για τις συνθήκες κάτω από τις οποίες μουσουλμανικά χωριά πυρπολήθηκαν στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1912 μας δίνει ο υποδιοικητής περιγράφοντας το χωριό Βάιπες, τονίζοντας ότι η αιτία της παρακμής της κτηνοτροφίας στο χωριό είναι ο πόλεμος του 1912 καθ' όν τό χωρίον ἐκάη ἐξ ολοκλήρου, ὑπό τῶν περίοικων Χριστιανῶν ὑποστάντων τήν αὐτήν τύχην ὑπό τῶν Τούρκων καί, μετά 20 ἡμέρας, ἐκδικουμένων. Ίδια εικόνα και στο χωριό Γκινόσιο, του οποίου το κατεστραμμένο τζαμί δεν είχε ακόμη ανοικοδομηθεί. Τα κατεστραμμένα μουσουλμανικά χωριά της επαρχίας Ανασελίτσης είναι αποτέλεσμα των δυσχερειών που συνάντησε η ελληνική προέλαση στην περιοχή όσο και γενικότερα στη Δυτική Μακεδονία¹⁹.

Μετά τη στροφή του κύριου σώματος του ελληνικού στρατού από την Κοζάνη ανατολικά για την κατάληψη της Θεσσαλονίκης, στην περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας αφήνεται η 5η Μεραρχία με σκοπό την κάλυψη των νώτων του ελληνικού στρατού που προωθείται προς Θεσσαλονίκη. Η Μεραρχία προχωρεί από Κοζάνη βόρεια προς τα Καϊλάρια (Πτολεμαΐδα), τα οποία καταλαμβάνει, αλλά σε μάχη που δίνει με τουρκικές δυνάμεις στο Σόροβιτς (Αμύνταιο) ηττάται και υποχωρεί στην Κοζάνη. Κατά τη διάρκεια της υποχώρησης η Μεραρχία υφίσταται απώλειες από τους Τούρκους κατοίκους των χωριών του κάμπου των Καϊλαριών, μάλιστα Τούρκοι των χωριών γύρω από την Κοζάνη επιτίθενται στην πόλη εκμεταλλευόμενοι την αναστάτωση που προκάλεσε η ήττα στο Σόροβιτς, αλλά αποκρούονται από πολιτοφυλακή Κοζανιτών²⁰. Την ίδια ώρα η περιοχή Γρεβενών και Βοΐου καταλαμβάνεται κυρίως από αντάρτικα σώματα Κρητών²¹ και ντόπιων που είχαν δράσει στην περιοχή και στο Μακεδονικό Αγώνα (ενδεικτικά μόνο στην περιοχή δρούσαν τα σώματα των Δικόνυμου ή Μακρή, Γύπαρη, Καραβίτη, Κατεχάκη, Μπολάνη, Στέφου, Νικολούδη, Καούδη, Παπαμαλέκου, Δεληγιαννάκη, Μαυρογένη κ.ά.) καθώς και από μικρές δυνάμεις τακτικού στρατού (απόσπασμα Ευζώνων Γεννάδη). Οι ελληνικές δυνάμεις φτάνουν μέχρι τα περίχωρα της Κα-

19. Λεπτομέρειες για τις πολεμικές επιχειρήσεις στη Δυτική Μακεδονία βλ. Γ. Δ. Τζημόπουλου, *Η απελευθέρωση της Δυτικής Μακεδονίας από την τουρκική σκλαβιά*, Θεσσαλονίκη 1974 και Γενικό Επιτελείο Στρατού (Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού), *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τους Βαλκανικούς Πολέμους του 1912-1913*, τ. Α', *Επιχειρήσεις κατά των Τούρκων στη Μακεδονία και τα νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα 1988.

20. Βλ. Στράτος Ηλιαδέλης, «Μαρτυρίες από την απελευθέρωση της Κοζάνης», *Ελμειακά*, 20 (1988) 40, 42, 48.

21. Για τη δράση των Κρητών στον Α' Βαλκανικό Πόλεμο βλ. Σταύρος Κελαϊδής, *Εθελοντικά Σώματα Κρητών στη Μακεδονία*, 1913· Πάρι Κελαϊδής, *Κρητικοί εθελοντές στους απελευθερωτικούς πολέμους του 1912-1913*, Αθήνα 1995.

στοριάς, αλλά μετά την ήττα της 5ης Μεραρχίας οπισθοχωρούν και συγκεντρώνονται στη Σιάτιστα. Τα ελληνικά ένοπλα σώματα ακολουθούν και οι χριστιανικοί πληθυσμοί της περιοχής για να αποφύγουν τα αντίποινα των Τούρκων. Παράλληλα τακτικός τουρκικός στρατός, Τούρκοι χωρικοί και κυρίως οι άτακτοι του διαβόητου Μπεκήρ Αγά από το Τσουρχλί (Άγιος Γεώργιος) των Γρεβενών ανακαταλαμβάνουν την περιοχή Βοΐου-Γρεβενών-Καστοριάς και κατευθύνονται στη Σιάτιστα για να πολιορκήσουν τις ελληνικές δυνάμεις που είχαν καταφύγει εκεί μαζί με τους χριστιανούς πρόσφυγες. Τόσο κατά την προέλασή τους όσο και κατά την υποχώρησή τους μετά την ήττα στη μάχη της Σιάτιστας²² οι τουρκικές δυνάμεις με πρωτεργάτες τον Μπεκήρ Αγά²³ και τους ντόπιους μουσουλμάνους χωρικούς λεηλατούν και πυρπολούν τα χριστιανικά χωριά ή συνοικίες σφάζοντας πολλούς κατοίκους. Την τύχη αυτή είχαν το Βογατσικό, η Κλεισούρα, τα Γρεβενά, το Μαύροβο (Μαυροχώρι), η Καλλιστράτη, το Τσουρχλί²⁴, το Τσαρούσινο (Μικρόκαστρο), το Δισπηλιό, το Κωσταράζι, η Γιαννοβαίνη (Γιαννοχώρι), το Κεράσοβο κ.ά. Στη λεηλασία των χριστιανικών χωριών της επαρχίας Ανασελίτσης αναφέρεται και ο υποδιοικητής στις εν λόγω εκθέσεις, όταν επισκέπτεται το χωριό Αηδονοχώρι, του οποίου, όπως μας πληροφορεί, οκτώ οικίες κάηκαν από τους Τούρκους στον πόλεμο του 1912.

Οι Βαλαάδες της περιοχής λαμβάνουν μέρος στις πολεμικές συγκρούσεις και στις λεηλασίες είτε βοηθώντας τον τακτικό στρατό είτε ακολουθώντας τον Μπεκήρ είτε ενεργώντας αυτόνομα. Έτσι γυρνώντας στα μουσουλμανικά χωριά που αναφέρονται στις εκθέσεις είναι γνωστό ότι οι κάτοικοι

22. Βλ. Γ. Δ. Τζημόπουλου, *ό.π.*, σσ. 109-117. «Ένα χρονικό του Αγώνος του 1912. Η μάχη της Γαλατινής Σιατίστης, όπως την αφηγείται ένας αυτόπτης μάρτυρας», *Μακεδονική Ζωή* 35 (1969) 18-19· Γ. Μπόντας, «Η μάχη της Σιάτιστας», *Μακεδονική Ζωή* 65 (1971) 39-41.

23. Ο ίδιος πάντως ο Μπεκήρ Αγάς σε επιστολή του σε πρόκριτους των Γρεβενών αρνείται ότι κατά τη διάρκεια του πολέμου στα Γρεβενά ή στις γύρω περιοχές έγινε με δική του διαταγή οποιαδήποτε αδικία και τυραννία. Αντίθετα κατηγορεί τους χριστιανούς ότι κατέστρεψαν πολλά τουρκικά χωριά και έσφαξαν τους μουσουλμάνους κατοίκους. Βλ. Αρχείο ΓΔΜ, Φ. 78 Α', Εκθέσεις για τη δημόσια ασφάλεια. Διοικητικός Επίτροπος Γρεβενών προς ΓΔΜ, Γρεβενά 3 Φεβρουαρίου 1914, όπου συνημμένη η επιστολή του Μπεκήρ.

24. Για τον εμπρησμό και τις σφαγές στη χριστιανική συνοικία από τον Μπεκήρ Αγά δικαστήκαν από δικαστήριο της Κοζάνης 10 μουσουλμάνοι κάτοικοι του χωριού. Οι πέντε από αυτούς καταδικάστηκαν σε τριετή φυλάκιση. Το δικαστήριο δεν θεώρησε τα αδικήματα πολιτικά, αλλά του κοινού ποινικού δικαίου και το γεγονός ότι τελέστηκαν σε καιρό πολέμου λειτούργησε ως ελαφρυντικό. Απόφαση όμως του Αρείου Πάγου χορήγησε αμνηστία στους καταδικασθέντες σύμφωνα με τους όρους της συνθήκης Αθηνών που υπογράφηκε μεταξύ Ελλάδας και Οθωμανικής Αυτοκρατορίας στις 14 Νοεμβρίου 1913 και στο άρθρο 3 προέβλεπε ότι τα δύο συμβαλλόμενα μέρη θα χορηγούσαν αμνηστία σε όλους όσους κατηγορούνταν για συμμετοχή σε πολιτικά γεγονότα πριν την υπογραφή της συνθήκης. Βλ. εφ. *Ηχώ της Μακεδονίας*, 12 Απριλίου 1915 και 1 Ιουλίου 1915.

στα χωριά Βάιπες, Μπουμπούστι και Λαμπάνοβο επιτίθενται στο γειτονικό Βογατσικό, αλλά αποκρούονται από τους κατοίκους και ένοπλα σώματα²⁵. Οι κάτοικοι στη Γιάγκοβα επιτίθενται στο σώμα των Γαριβαλδίνων στις 4 Νοεμβρίου λίγο πριν από τη μάχη της Σιάτιστας κατά την οποία παίρνουν μέρος, όπως και οι Βαλαάδες της Βρογγίστας (Καλονόρι)²⁶, των δύο πιο κοντινών μουσουλμανικών χωριών στη Σιάτιστα. Με την ήττα των Τούρκων στη Σιάτιστα οι ρόλοι αντιστρέφονται και οι ντόπιοι χριστιανοί καθώς και οι ελληνικές στρατιωτικές δυνάμεις, κυρίως τα αντάρτικα σώματα, εκδικούνται τους μουσουλμάνους της περιοχής λεηλατώντας και πυρπολώντας με τη σειρά τους τα μουσουλμανικά χωριά²⁷. Τα πρώτα χωριά που υπέστησαν τις πράξεις αντεκδίκησης των χριστιανών ήταν η Βρογγίστα και η Γιάγκοβα. Για τη λεηλασία της Γιαγκόβης υπάρχουν αρκετές μαρτυρίες. Στο ημερολόγιό του ο καπετάν Μακρής αναφέρει ότι το σώμα του μετά τη νίκη της Σιάτιστας μετέβη στο χωριό το οποίο πυρπόλησε και άρπαξε βόδια και πρόβατα για την τροφή των ανδρών και των προσφύγων²⁸. Ο Γ. Μόδης παρουσιάζοντας τη δράση του καπετάν Στέφου αναφέρεται στη λεηλασία της Γιαγκόβης σημειώνοντας μάλιστα ότι οι μουσουλμάνες του χωριού βλέποντας να μπαίνουν αντάρτες και Σιατιστινοί χωρικοί, σφάζοντας και καίγοντας, έπεσαν στα βαθιά νερά του ποταμού²⁹. Η ίδια αναφορά υπάρχει και στη μυθιστορηματική περιγραφή της ζωής των Βαλαάδων από τον Κ. Τσιτσελίκη³⁰ στο διήγημά του με τίτλο «Ένα ξερίζωμα»³¹. Ανάλογες σκηνές εκτυλίσσονται και σε άλλα μουσουλμανικά χωριά της περιοχής —χαρακτηριστική είναι η σκηνή της πυρπόλησης και λεηλασίας της Λειψίστης (Νεάπολη) που περιγράφει ο Δικόνυμος στο ημερολόγιό του³²—, ανάμεσα στα οποία και τα χωριά που επισκέ-

25. Βλ. Σ. Κελαϊδή, *ό.π.*, σ. 50· Γ. Δ. Τζημόπουλος, *ό.π.*, σ. 58.

26. Βλ. Γ. Δ. Τζημόπουλος, *ό.π.*, σ. 125.

27. Βλ. Γ. Δικόνυμου ή Μακρή, *Ημερολόγιον πολέμου 1912-1913 εν Μακεδονία και Ηπείρῳ*, επιμ. Γ. Βέλκος, Θεσσαλονίκη 2003, σσ. 67, 68, 70-71· Γ. Χ. Μόδης, *Μακεδονικός Αγών και Μακεδόνες Αρχηγοί*, Θεσσαλονίκη 1950, σσ. 237-239· Γ. Δ. Τζημόπουλος, *ό.π.*, σ. 122-125, ο συγγραφέας θυμάται ο ίδιος τις φλόγες από την πυρπολούμενη Βρογγίστα. Σ. Κελαϊδή, *ό.π.*, σ. 134. Οι πυρπολήσεις και λεηλασίες των μουσουλμανικών χωριών αναγκάζουν το συνταγματάρχη Ηπίτη να εκδώσει διαταγή που απαγορεύει την πυρπόληση μουσουλμανικών οπιτιών.

28. Βλ. Γ. Δικόνυμου ή Μακρή, *ό.π.*, σ. 67.

29. Βλ. Γ. Χ. Μόδης, *ό.π.*, σ. 238.

30. Κοζανίτης δικηγόρος, αρθρογράφος σε τοπικές εφημερίδες, συγγραφέας μελετών και διηγημάτων. Συμμετέχει στο Μακεδονικό Αγώνα, ενώ το 1920 εκλέγεται βουλευτής Κοζάνης με την Ηνωμένη Αντιπολίτευση.

31. Βλ. Κ. Τσιτσελίκη, *Ένα ξερίζωμα*, Αθήνα 1925. Χρησιμοποιήθηκε η ανατυπωμένη έκδοσή του από το περιοδικό *Δυτικομακεδονικά Γράμματα*, τευχ. Α' (2002) 40-64.

32. Βλ. Γ. Δικόνυμου ή Μακρή, *ό.π.*, σ. 68: 7 Νοεμβρίου. Μπαίνουμε στη Λειψίστα. Μόλις μπήκαμε στην πόλη (την οποία είχαν εγκαταλείψει οι Τούρκοι με τις οικογένειές τους) τέθηκε φωτιά αδιακρίτως οικιών και λεηλασία δεν έλειψε από τακτικών και ατάκτων, εκδικούμενοι

πτεται το 1922 ο υποδιοικητής Ανασελίτσης (Βάλπες, Μπουμπούστι και Γκινόσιο), όπου τα σημάδια αυτής της καταστροφής είναι ακόμα ορατά. Πάντως μετά τα γεγονότα αυτά θα περίμενε κανείς ένα μεταναστευτικό κίνημα των μουσουλμάνων της περιοχής φοβούμενων περαιτέρω ενέργειες αντεκδίκησης από τους χριστιανούς γείτονες. Ωστόσο οι Βαλαάδες παραμένουν στην περιοχή και δεν μετέχουν σε μεταναστευτικές κινήσεις μουσουλμάνων της Μακεδονίας προς την Τουρκία, παρατήρηση που ισχύει γενικότερα για τη Δυτική Μακεδονία, σε αντίθεση με ό,τι συνέβαινε στην Ανατολική. Έτσι μετά το τέλος των πολεμικών συγκρούσεων και μέχρι τα τέλη Φεβρουαρίου 1914 σύμφωνα με το Υπουργείο Εσωτερικών μεταναστεύουν από την επαρχία Ανασελίτσης 76 οικογένειες με 214 άτομα³³.

Η δεύτερη παρατήρησή μας σε σχέση με τις πληροφορίες των εγγράφων αφορά την εκπαίδευση των ελληνόφωνων Βαλαάδων. Από τα στοιχεία που μας δίνει ο υποδιοικητής φαίνεται ότι, παρά το γεγονός πως οι Βαλαάδες έχουν μητρική γλώσσα τα ελληνικά και γνωρίζουν τουρκικά, όπως χαρακτηριστικά αναφέρεται, μόνον όσοι υπηρέτησαν τη στρατιωτική θητεία τους στην Τουρκία³⁴, η εκπαίδευσή τους γίνεται στα *άκατανόητα δι' αυτούς Τουρκικά*. Έτσι, στο μουσουλμανικό σχολείο του Τσακνοχωρίου τα 25 έως 30 παιδιά των ελληνόφωνων Βαλαάδων διδάσκονται τουρκικά, σε αντίθεση μάλιστα με ό,τι συνέβαινε επί Τουρκοκρατίας όταν με δική τους θέληση διδάσκονταν ελληνικά. Το γεγονός αυτό ερμηνεύεται, σύμφωνα πάντα με τον υποδιοικητή, από την ύπαρξη Τούρκου δασκάλου, άριστου γνώστη της τουρκικής και αποφοίτου της τουρκικής σχολής Μοναστηρίου, που είναι «λίαν φανατικός». Το ίδιο γεγονός επισημαίνεται και στο Λαμπάνοβο, όπου οι 30 μαθητές και μαθήτριες διδάσκονται στα τουρκικά. Ανάλογη εικόνα μπορούμε να υποθέσουμε και για τα χωριά Γιάγκοβα και Μπουμπούστι, αφού το πρώτο έχει Τούρκο δάσκαλο ενώ στο δεύτερο δάσκαλος είναι ο πρώην μουφτής Λειψίστης, Σεΐφουντήν Μουλά Εφέντης, *άνθρωπον εύφρη, αλλά λίαν φανατικόν κατά*

τις καταστροφές των χριστιανικών χωριών, που τελείως είχαν καταστρέψει οι Τούρκοι. Εννοείται ότι πολλοί Τούρκοι πληγωμένοι και κρυμμένοι στα σπίτια με την πυρπόληση βγήκαν από αυτά και αμέσως φονεύθηκαν.

33. Βλ. Υπουργείο Εσωτερικών - Γενική Διοίκηση Μακεδονίας, *Δελτίο του Γραφείου Εργασίας Μακεδονίας του 1914*, σσ. 34-35. Επίσης Αρχείο ΓΔΜ, Φ. 76, Μετανάστευση μουσουλμάνων, όπου εκθέσεις διοικητικών και στρατιωτικών αρχών που συντάχθηκαν την άνοιξη του 1914 για τη μετανάστευση των μουσουλμάνων από τη Μακεδονία.

34. Το γεγονός ότι γνωρίζουν τουρκικά μόνον οι Βαλαάδες που υπηρέτησαν τη στρατιωτική τους θητεία επί Τουρκοκρατίας, ενώ αντίθετα οι γυναίκες δεν γνωρίζουν σχεδόν καμία λέξη, τονίζει και η Margaret Hardie σε έρευνά της για τους Βαλαάδες της Δυτικής Μακεδονίας. Βλ. M. Hardie, «Christians survivals among certain Moslem subjects of Greece», *Contemporary Review*, αρ. 698 (February 1924) 225.

παντός Έλληνικού και Μπεκτασιδικού. Το γεγονός ότι η διδασκαλία των ελληνόφωνων Βαλαάδων στην τουρκική πρέπει να ήταν κάτι το διαδεδομένο αποδεικνύεται και από το ότι όταν ο υποδιοικητής επισκέπτεται το Γκινόσιο χαρακτηρίζει την παρουσία Έλληνα δασκάλου διορισμένου από την κυβέρνηση ως κάτι το εξαιρετικό και εύχεται το μέτρο αυτό να επεκταθεί σε όλα τα μουσουλμανικά χωριά της επαρχίας. Φαίνεται, λοιπόν, ότι η επανένταξη των ελληνόφωνων Βαλαάδων στον ελληνικό εθνικό κορμό δεν απασχόλησε ιδιαίτερα το ελληνικό κράτος, αφού το τελευταίο δεν χρησιμοποίησε συστηματικά, όπως δείχνουν οι εκθέσεις του υποδιοικητή Ανασελίτσης, το ισχυρότερο μέσο που διαθέτει ένα εθνικό κράτος, την εκπαίδευση δηλαδή στην εθνική μητρική γλώσσα³⁵.

Ένα χρόνο νωρίτερα από τις εκθέσεις του υποδιοικητή Ανασελίτσης, ο γενικός διοικητής Κοζάνης - Φλώρινας Κ. Καζάξης σε έγγραφό του προς το

35. Το δικαίωμα διδασκαλίας των μουσουλμανικών πληθυσμών της Ελλάδας στα τουρκικά παρέχεται τόσο από τη Συνθήκη των Αθηνών (1/14 Νοεμβρίου 1913) όσο και με την ειδική σύμβαση για την προστασία των μειονοτήτων που υπέγραψε η Ελλάδα την ίδια μέρα με τη Συνθήκη των Σεβρών (28 Ιουλίου/10 Αυγούστου 1920). Συγκεκριμένα, σύμφωνα με το άρθρο 16 του 3ου συνημμένου πρωτοκόλλου της Συνθήκης Αθηνών, στα μουσουλμανικά σχολεία η διδασκαλία θα γίνεται στα τουρκικά σύμφωνα με το επίσημο πρόγραμμα, ενώ η διδασκαλία της ελληνικής είναι υποχρεωτική. Η σύμβαση των Σεβρών για την προστασία των εθνικών και άλλων μειονοτήτων προβλέπει στο άρθρο 9 ότι η Ελλάδα στις περιοχές όπου κατοικούν Έλληνες υπήκοοι που μιλούν άλλη γλώσσα εκτός της ελληνικής θα παρέχει στα σχολεία της κατώτερης εκπαίδευσης διδασκαλία στη μητρική γλώσσα αυτών των υπηκόων. Τονίζεται όμως ότι η παραπάνω διάταξη δεν κωλύει την ελληνική κυβέρνηση να καταστήσει υποχρεωτική τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στα εν λόγω σχολεία. Σύμφωνα λοιπόν με τα παραπάνω άρθρα, οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί έχουν το δικαίωμα διδασκαλίας στην τουρκική, αλλά και η ελληνική κυβέρνηση, από την πλευρά της, μπορεί να καταστήσει τη διδασκαλία της ελληνικής υποχρεωτική στους πληθυσμούς αυτούς. Έτσι, το Δεκέμβριο του 1914 ψηφίζεται από τη Βουλή το νομοσχέδιο «Περί διδασκαλίας της Ελληνικής Γλώσσας εν Οθωμανικοίς και Ισραηλιτικοίς σχολείοις των Νέων Χωρών». Τι γίνεται όμως στην περίπτωση των ελληνόφωνων μουσουλμάνων Βαλαάδων και άλλων μη τουρκόφωνων μουσουλμανικών πληθυσμών της Ελλάδας; Η σύμβαση των Σεβρών κάνει λόγο για διδασκαλία στη μητρική γλώσσα των μειονοτήτων, άρα στην περίπτωση των Βαλαάδων στην ελληνική. Αντιθέτως, η Συνθήκη των Αθηνών δεν αναφέρεται στην υποχρέωση της Ελλάδας για διδασκαλία της μητρικής γλώσσας των μουσουλμανικών πληθυσμών —που θα επέτρεπε στην ελληνική κυβέρνηση να αντιμετωπίσει διαφορετικά το ζήτημα των Βαλαάδων— αλλά για διδασκαλία της τουρκικής. Δεν γνωρίζουμε πάντως αν έχει ληφθεί από τις ελληνικές κυβερνήσεις κάποιο ιδιαίτερο μέτρο για τη διδασκαλία των ελληνόφωνων μουσουλμάνων, άλλωστε οι εκθέσεις που παραθέσαμε αποδεικνύουν αυτό ακριβώς. Την απορία σε ποια γλώσσα θα πρέπει να γίνεται η διδασκαλία των μουσουλμανικών πληθυσμών που δεν μιλούν τουρκικά εκφράζει και η εφημερίδα «Νέα Έδεσσα» σε άρθρο της όπου αναλύει τις θέσεις της για τη λύση των προβλημάτων των Νέων Χωρών. Το άρθρο αναφέρεται, πέρα από τους Βαλαάδες, και στους σλαβόφωνους ή βλαχόφωνους μουσουλμάνους της περιοχής Καρατζόβας (Αλμωπία) και Νοτίων, ενώ ως λύση τέτοιου είδους ζητημάτων, όπως η εκπαίδευση ξενόφωνων πληθυσμών, η εφημερίδα προτείνει το αποκεντρωτικό διοικητικό σύστημα. Βλ. εφ. *Νέα Έδεσσα*, 19 Ιουλίου 1921.

Υπουργείο Εξωτερικών παρουσιάζει την εκπαιδευτική κατάσταση στη Δυτική Μακεδονία³⁶. Τα μουσουλμανικά λοιπόν σχολεία πρωτοβάθμιας εκπαίδευσης της γενικής διοίκησης φτάνουν τα 82, με 83 δασκάλους και 2.305 μαθητές. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει ο γενικός διοικητής, τα μουσουλμανικά σχολεία συγκεντρώνονται κυρίως στις περιφέρειες όπου οι μουσουλμάνοι έχουν μητρική γλώσσα την ελληνική (Γρεβενά - Ανασέλιτσα) ή τη σλαβική και αλβανική (Φλώρινα - Καστοριά) και όχι στις περιφέρειες Κοζάνης - Καϊλαριών όπου οι τουρκόφωνοι πληθυσμοί είναι συμπαγείς. Στις δύο τελευταίες περιφέρειες υπάρχουν μόνο 4 από τα 82 σχολεία. Οι δάσκαλοι των μουσουλμανικών σχολείων είναι κυρίως χοτζάδες με ελάχιστη μόρφωση που περιορίζονται στη διδασκαλία του Κορανίου και αναγνωστικών βιβλίων που χρονολογούνται από την Τουρκοκρατία, με αποτέλεσμα οι μαθητές να λαμβάνουν γνώσεις περί οθωμανικής πατρίδας και όχι της ελληνικής. Σύμφωνα με τις πληροφορίες του εγγράφου, η ελληνική γλώσσα διδάσκεται σε 13 από τα 82 σχολεία από αποσπασμένους Έλληνες δασκάλους κυρίως στις κοινότητες όπου υπάρχουν και ελληνικά σχολεία, ενώ μόνο στην περίπτωση του μουσουλμανικού σχολείου Γρεβενών από Τουρκοκρατικό. Ο γενικός διοικητής παρατηρεί ότι δεν δέχονται ευνοϊκά όλοι οι μουσουλμάνοι χριστιανούς δασκάλους στα χωριά τους και όποτε αυτό επιχειρήθηκε για να τους αναγκάσουν να φύγουν οι μουσουλμάνοι χωρικοί παρείχαν ως κατάλυμα στάβλους. Για να λυθούν τέτοιου είδους προβλήματα προτείνεται η κατάρτιση μουσουλμάνων δασκάλων για τη διδασκαλία της ελληνικής στα μουσουλμανικά σχολεία, οι οποίοι μπορούν να προέλθουν από τις τάξεις των Βαλαάδων και πολύ περισσότερο από τους Τουρκοκρατικούς. Τέλος, τονίζεται ότι τα μουσουλμανικά σχολεία στεγάζονται ως επί το πλείστον στα τζαμιά, ενώ οι πόροι των μουσουλμανικών κοινοτήτων για τις εκπαιδευτικές λειτουργίες είναι ανεπαρκείς. Βέβαια, δεν γίνεται ούτε λόγος για ύπαρξη μουσουλμανικών σχολείων μέσης εκπαίδευσης. Σύμφωνα με στατιστική των σχολείων μέσης εκπαίδευσης της Δυτικής Μακεδονίας του σχολικού έτους 1920-1921 μόνο 3 μουσουλμάνοι μαθητές φοιτούν στη μέση εκπαίδευση και συγκεκριμένα στο Γυμνάσιο αρρένων Κοζάνης³⁷.

Η ίδια αδιαφορία της ελληνικής διοίκησης επισημαίνεται στην προσπάθεια εκμάθησης της ελληνικής γλώσσας και από τους υπόλοιπους μουσουλ-

36. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Κεντρική Υπηρεσία 1921, Φ. 41, Υποφ. 1, Εκπαιδευτικά - Εκπαιδευτικές Δαπάνες. Γενική Διοίκηση Κοζάνης - Φλώρινας προς Υπουργείο Εξωτερικών, Τμήμα Β' Πολιτικόν, Κοζάνη 5 Ιουλίου 1921, αριθ. πρωτ. 6805.

37. Βλ. Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Κεντρική Υπηρεσία 1921, Φ. 41, Υποφ. 2, Εκπαιδευτικά στοιχεία Βορείου Ελλάδος και ξένη προπαγάνδα. Υπουργείο Εξωτερικών προς Υπουργείο Παιδείας, Αθήνα 18 Φεβρουαρίου 1921, αριθ. πρωτ. 1472.

μάνους των Νέων Χωρών. Σε έκθεση του επιθεωρητή Δημοτικών σχολείων Θεσσαλονίκης προς το νομόρχη Θεσσαλονίκης το καλοκαίρι του 1922³⁸, αναφέρεται ότι στα μουσουλμανικά σχολεία της Θεσσαλονίκης υπάρχουν 40 μουσουλμάνοι δάσκαλοι για τη διδασκαλία της τουρκικής και 7 Έλληνες για τη διδασκαλία της ελληνικής. Τονίζεται ακόμα ότι η διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας καθίσταται ιδιαίτερα προβληματική, ενώ προτείνονται μέτρα και διορισμοί Ελλήνων δασκάλων από την καινούργια σχολική χρονιά, ώστε να επιτευχθεί ταχύτητα η γλωσσική αφομοίωση των μουσουλμάνων. Επιπρόσθετα προβλήματα όσον αφορά τη γλωσσική αφομοίωση των ξενόφωνων πληθυσμών της ελληνικής επικράτειας δημιουργούσε η χρήση της καθαρεύουσας στη δημόσια εκπαίδευση, η αρνητική επίδραση της οποίας επισημαίνεται από αρκετούς επίσημους ή μη φορείς³⁹. Έτσι, για τους Βαλαάδες μπορεί να ήταν δυσνόητα τα τουρκικά, αλλά σίγουρα και η ελληνική καθαρεύουσα προκαλούσε την ίδια απορία. Η παραπάνω διαπίστωση ισχύει, σε πολύ μεγαλύτερο βέβαια βαθμό, για την εκπαίδευση των σλαβόφωνων πληθυσμών της Μακεδονίας. Τη ζημιά που προκάλεσε η χρήση της καθαρεύουσας στην προσπάθεια αφομοίωσης από το ελληνικό κράτος αλλόφυλων και ξενόφωνων πληθυσμών επισημαίνει χαρακτηριστικά ο Παύλος Καλλιγιάς, εκπρόσωπος της κυβέρνησης της Εθνικής Άμυνας στη Δυτική Μακεδονία: *Γνωρίζω στο Υπουργείο τη ζημιά που προξένησε στο ελληνικό έθνος ο σχολαστικισμός, ο οποίος κατόρθωσε με τα ωά και τα κάνιστρα των αναγνωστικών βιβλίων να μας κάνει να χάσουμε τα αβγά και τα καλάθια στη Μακεδονία*⁴⁰.

Από την άλλη, η πολιτική αφομοίωσης των Βαλαάδων σε καμία περίπτωση δεν προωθείται με βίαια μέσα από την κεντρική εξουσία. Την περίοδο από την ενσωμάτωση των Νέων Χωρών μέχρι την ανταλλαγή των πληθυσμών η φιλολογία που αναπτύσσεται και οι προτάσεις που κατατίθενται από επίσημους ή μη φορείς όσον αφορά την αφομοιωτική εργασία αλλόφυλων ή αλλόγλωσσων πληθυσμών επικεντρώνονται κατ' αποκλειστικότητα στους σλαβόφωνους χριστιανούς Ορθοδόξους. Αντιθέτως, οι σκέψεις εξελληνισμού των εξισλαμισμένων ελλήνοφωνων Βαλαάδων είναι σπάνιες και προέρχονται από τοπικούς παράγοντες της Δυτικής Μακεδονίας. Ο Κ. Τσιτσελίκης στον επίλογο του διηγήματός του «Ένα ξερίζωμα» μας πληροφορεί ότι το

38. Βλ. Αρχείο ΓΔΜ, Φ. 60, Δημόσια εκπαίδευση Μακεδονίας, Ο επιθεωρητής δημοτικών σχολείων Θεσσαλονίκης προς το Νομόρχη Θεσσαλονίκης, Θεσσαλονίκη 26 Ιουλίου 1922.

39. Βλ. Μ. Τριανταφυλλίδης, *Η γλώσσα μας στα σχολεία της Μακεδονίας*, Αθήνα 1916. Επίσης, «Οι ξενόφωνοι στα σχολεία μας», *Δελτίο Εκπαιδευτικού Ομίλου* 3 (1913) 324-326.

40. Βλ. Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα - Κέντρο Έρευνας Μακεδονικού Αγώνα (στο εξής ΚΕΜΑ), Αρχείο Παύλου Καλλιγιά, «Η κατάσταση του πληθυσμού στη Δυτική Μακεδονία προς τον Πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου», Κοζάνη 19 Οκτωβρίου 1918, αρ. 7861.

Πάσχα του 1920 συζητούσε με τον Ίωνα Δραγούμη για την πρόοδο του εξελληνισμού της Μακεδονίας. Ο Δραγούμης τονίζει στο συνομιλητή του ότι από το 1912 το ελληνικό κράτος δεν έχει κάνει καμία συστηματική προσπάθεια για το ζήτημα αυτό. Μιλώντας για τους Βαλαάδες της Δυτικής Μακεδονίας Τσιτσελίκης και Δραγούμης συμφωνούν ότι η ένταξη στον εθνικό κορμό ήταν ζήτημα χρόνου: *Μερικά παιδιά τους να πηγαιναν στα Σχολεία μας, να τελείωναν το Γυμνάσιο, ένα-δύο να σπουδάσουν στο Πανεπιστήμιο ιστορία και ύστερα να διορισθούν δάσκαλοι στα χωριά τους. Αυτό έφτανε για να ξυπνήσει η εθνική συνείδηση του πληθυσμού αυτού, που ένα δύο αιώνες τώρα ήταν κοιμισμένη κάτω από το σκέπασμα της αγραμματοσύνης και του Μουσουλμανικού φανατισμού. Ο Ελληνισμός στο ζήτημα αυτό είχε ένα μεγάλο σύμμαχο και βοηθό: τη γλώσσα, την καθάρια, την αγνή Ελληνική γλώσσα, που αναγκαστικά συγκρατούσε τον εθνισμό των παραστρατημένων αυτών παιδιών του κάτω από την φαινομενική φλούδα του Τουρκο-Μουσουλμανισμού. Αυτήν την άποψη δυστυχώς δεν την κατάλαβαν πολλοί και το χειρότερο είναι ότι δεν την κατάλαβε ποτέ του το Ελληνικό Κράτος*⁴¹. Το διήγημά του ο Τσιτσελίκης το αφιερώνει «στην ιερή σκιά του Ι. Δραγούμη που πρώτος ονειρεύθηκε το εθνικό ξύπνημα των Βαλαάδων».

Την αδιαφορία του ελληνικού κράτους όσον αφορά την εφαρμογή πολιτικής ενίσχυσης της ελληνικής εθνικής συνείδησης των Βαλαάδων τονίζει και ο Γ. Μόδης σε άρθρο του στην εφημερίδα της Κοζάνης *Ηχώ της Μακεδονίας*⁴². Προτάσεις για την αφομοίωση των μουσουλμανικών πληθυσμών της Δυτικής Μακεδονίας διατυπώνει και ο Παύλος Καλλιγιάς. Το 1918 ο Καλλιγιάς γράφει τα εξής για τα αποτελέσματα της αφομοιωτικής εργασίας ανάμεσα στους μουσουλμάνους: *Όταν βρίσκονταν υπό συμμαχικές πιέσεις επεδίωκαν την αποστολή Ελληνοδιδασκάλων, τώρα όμως τους αποκρούουν. Αυτό συμβαίνει κυρίως στα αμιγώς μουσουλμανικά χωριά. Γι' αυτό πιστεύω ότι χάσαμε πολύτιμο χρόνο. Εν πάση περιπτώσει στα μικτά χωριά ζητούνται Έλληνες διδάσκαλοι. Πολύτιμοι είναι οι Τουρκοκρητικοί από κάθε απόψεως. Βρήκα μέχρι τώρα 5, θα προσπαθήσω να τους αυξήσω γι' αυτό χρειάζονται γενναία επιδόματα (...). Έγιναν προσπάθειες για βελτίωση της κατάστασης, αλλά μάταια το κέντρο δεν έδινε απάντηση. Μάταια ζήτησα τον διορισμό Ελλήνων διδασκάλων στα τουρκικά χωριά, οι οποίοι θα ήταν πράκτορές μας και φορείς του ελληνικού πολιτισμού*⁴³. Ενώ ειδικότερα για τους Βαλαάδες: *Οι*

41. Βλ. Κ. Τσιτσελίκη, *ό.π.*, σ. 63.

42. Βλ. *εφ. Ηχώ της Μακεδονίας*, 23 Δεκεμβρίου 1922.

43. Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα - ΚΕΜΑ, Αρχείο Παύλου Καλλιγιά, Έκθεση προς τον Πρόεδρο της Κυβερνήσεως, Κοζάνη 24 Φεβρουαρίου 1918, «Παρατηρήσεις και προτεινόμενα μέτρα για την αφομοιωτική εργασία».

Βαλαάδες είναι οι εξισλαμισμένοι Έλληνες, που κατοικούν στις Επαρχίες Ανασελίτσης και Γρεβενών. Γνωρίζοντας αυτοί και μη αποκρύπτοντες την καταγωγή τους, αγνοούντες δε την Τουρκική και Ελληνιστί εκπαιδευόμενοι, είναι μάλλον πλησιέστεροι προς τον Ελληνισμό, εφ' όσον γνωρίζουν, ότι τίποτα δεν έχουν να κερδίσουν από το Τουρκικό Κράτος. Η αφομοίωση αυτών θα είναι πλήρης, όταν πεισθούν, ότι η θρησκεία, δεν είναι το γνώρισμα των Εθνών, αλλά η εθνική συνείδηση και η καταγωγή⁴⁴. Παρά την παρατήρηση του Καλλιγά ότι η ένταξη των Βαλαάδων στον εθνικό κορμό θα είναι πλήρης, όταν η θρησκεία διαχωριστεί από συστατικό της εθνικής ταυτότητας, το ελληνικό κράτος όρισε ως κριτήριο «ελληνικότητας» στη Συνθήκη της Λωζάννης τη χριστιανική θρησκεία και όχι τη γλώσσα, τη συνείδηση ή την καταγωγή. Έτσι, οι μουσουλμάνοι ελληνόφωνοι, και κατά πάσα πιθανότητα πρώην Έλληνες, Βαλαάδες εγκαταλείπουν την Ελλάδα και εγκαθίστανται στην Τουρκία ενώ, από την άλλη, τουρκόφωνοι χριστιανοί της Ανατολίας αναγκάζονται να εγκαταλείψουν τις εστίες τους και να έρθουν στην Ελλάδα. Βέβαια δεν θα πρέπει να παραγνωρίζουμε το εξαιρετικά επείγον της ανταλλαγής και τις συνθήκες κάτω από τις οποίες έγινε, ώστε η επιλογή της θρησκείας ως κριτηρίου διαχωρισμού των πληθυσμών να είναι εκείνη που θα δημιουργούσε τα λιγότερα προβλήματα, παρά τις όποιες ενδεχομένως αδικίες που θα μπορούσε κανείς να επισημάνει.

Μια άλλη παρατήρηση που θα μπορούσαμε να κάνουμε σε σχέση με τις πληροφορίες που μας δίνονται από τις εκθέσεις του υποδιοικητή της Ανασελίτσης αφορά τη θρησκευτική ταυτότητα των Βαλαάδων. Οι εξισλαμισθέντες χριστιανοί της Δυτικής Μακεδονίας ακολούθησαν κυρίως το μπεκτασίδικο μουσουλμανικό δόγμα και όχι τόσο το ορθόδοξο σουννικό, κάτι που θα μπορούσαμε να πούμε για τους περισσότερους εξισλαμισθέντες πληθυσμούς των Βαλκανίων (Αλβανοί, Πομάκοι)⁴⁵. Στην περιοχή του Βοΐου υπήρ-

44. Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα - ΚΕΜΑ, Αρχείο Παύλου Καλλιγά, Έκθεση προς τον Πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου, Κοζάνη 19 Οκτωβρίου 1918, αρ. 7861, «Η κατάσταση του πληθυσμού στη Δυτική Μακεδονία».

45. Στον εξισλαμισμό των πληθυσμών των Βαλκανίων ιδιαίτερο ρόλο διαδραμάτισαν τα διάφορα δεξβισικά τάγματα με σημαντικότερο αυτό των Μπεκτασήων. Τα τάγματα αυτά κήρυτταν ένα λαϊκού τύπου Ισλάμ με πολλά στοιχεία από τη χριστιανική θρησκεία και τις λαϊκές χριστιανικές δοξασίες, με αποτέλεσμα ο τύπος αυτός του Ισλάμ να γίνεται πιο εύκολα αποδεκτός από τους χριστιανικούς πληθυσμούς των Βαλκανίων. Έτσι, συναντάμε στα Βαλκάνια έντονο το φαινόμενο του θρησκευτικού συγκρητισμού και διαμορφώνεται μια μουσουλμανική θρησκεία που αφομοιώνει αρκετά στοιχεία χριστιανικών δοξασιών (λατρεία αγίων, ύπαρξη εικόνων, βάπτισμα κ.ά.). Τα παραπάνω βέβαια ισχύουν και για τους Βαλαάδες της Δυτικής Μακεδονίας που διατήρησαν αρκετά στοιχεία από το χριστιανικό παρελθόν τους. Για την ίδρυση, τη δράση και τις αρχές τους τάγματος των Μπεκτασήων καθώς και για το φαινόμενο του θρησκευτικού συγκρητισμού στην περιοχή της Δυτικής Θράκης, βλ. Ευστράτιος Χ. Ζεγκίνης,

χαν αρκετοί τεκέδες μπεκτασήδων με κυριότερο αυτόν της Δραγασιάς⁴⁶ που ήταν και το θρησκευτικό κέντρο των μπεκτασήδων Βαλαάδων της Δυτικής Μακεδονίας, ενώ και ο τεκές της Βουδουρίνας (Νέα Σπάρτη) είχε κάποια θρησκευτική σημασία⁴⁷. Οι τεκέδες του Βοΐου καταστρέφονται το 1826 με τη διάλυση του τάγματος των μπεκτασήδων από το σουλτάνο Μαχμούτ Β΄, παραμένει όμως αυτός της Δραγασιάς⁴⁸. Επανερχόμενοι στα χωριά που επισκέφθηκε ο υποδιοικητής επισημαίνουμε ότι οι Βαλαάδες της Βίνιανης ήταν μπεκτασήδες, ενώ σουνίτες είναι οι Βαλαάδες σε Μπουμπούστι και Βάιπες. Ενδιαφέρον παρουσιάζει η αναφορά του υποδιοικητή για τις θρησκευτικές πεποιθήσεις των μουσουλμάνων του Γκινοσίου, όπου οι μπεκτασήδες άρχισαν να εισχωρούν. Από την τελευταία αναφορά καθώς και από το χαρακτηρισμό του πρώην μουφτή Λειψίστης, Σείφουντήν Μουλά Εφέντη και δασκάλου το 1922 στο Μπουμπούστι ως *άνθρωπον εύφυη, αλλά λίαν φανατικού κατά παντός Έλληνικού και Μπεκτασιδικού*, φαίνεται ότι η σύγκρουση μεταξύ ορθόδοξου σουνιτικού Ισλάμ και μπεκτασισμού εξακολούθη να υφίσταται στο Βόιο το 1922. Η θρησκευτική συνείδηση των μουσουλμάνων χωρικών της Ανασελίτσης δεν είναι παγιωμένη δέκα χρόνια μετά την κατάλυση της οθωμανικής κυριαρχίας στην περιοχή. Έτσι, οι μουσουλμάνοι κάτοικοι στο Γκινόσιο δέχονται τις επιρροές του μπεκτασικού δόγματος μόλις το 1922. Τονίζουμε επίσης το γεγονός ότι για την ελληνική διοίκηση, που την εκπροσωπεί ο υποδιοικητής Ανασελίτσης, οι μπεκτασήδες θεωρούνται φιλήσυχoi και λιγότερο φανατικοί μουσουλμάνοι σε αντίθεση με τους σουνίτες. Έτσι, αναφερόμενος στους κατοίκους στο Μπουμπούστι ο υποδιοικητής χρησιμοποιεί την έκφραση *είναι Βαλαχάδες χωρίς δυστυχώς νά είναι Μπεκτασλήδες*, ενώ παρακάτω σημειώνει το φανατισμό των χοτζάδων και του δασκάλου και πρώην μουφτή Λειψίστης. Από την άλλη όμως, οι μπεκτασήδες δεν έχουν το βιοτικό επίπεδο και την πολιτισμική στάθμη που έχουν οι σουνίτες. Οι μπεκτασήδες κάτοικοι της Βίνιανης έχουν μικρό και βρώμικο τζαμί⁴⁹, ενώ το

Ο Μπεκτασισμός στη Δ. Θράκη. Συμβολή στην ιστορία της διαδόσεως του μουσουλμανισμού στον ελληνικό χώρο, Θεσσαλονίκη 2001. Για τη διατήρηση χριστιανικών στοιχείων στη λατρεία των Βαλαάδων, βλ. Α. Βακαλόπουλος, *ό.π.*, σσ. 320-321 και Μ. Hardie, *ό.π.*, σσ. 225-232.

46. Βλ. Α. Κ. Αδαμίδη, «Ο μουσουλμανικός αιρετικός τεκές Δραγασιάς Βοΐου», Β΄ Συμπόσιο Ιστορίας, Λαογραφίας, Γλωσσολογίας, παραδοσιακής αρχιτεκτονικής Δυτικομακεδονικού χώρου, Θεσσαλονίκη 1979.

47. Βλ. Α. Κ. Αδαμίδη, *ό.π.*, σ. 88.

48. *Ό.π.*, σ. 88.

49. Σύμφωνα με μαρτυρίες που συγκέντρωσε ο Κ. Αδαμίδης από τους κατοίκους του χωριού οι Βαλαάδες είχαν για τζαμί ένα κοινό σπίτι και για την εκτέλεση των θρησκευτικών τους καθηκόντων ερχόταν ο χότζας της Βροτρίτσας (Βροντή). Βλ. Κ. Αδαμίδη, *Η Βροντή και το Λευκάδι Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 13.

χωριό είναι μεν εύφορο, αλλά από άποψη πολιτισμού πολύ ταπεινό. Αντιθέτως, ο υποδιοικητής Ανασελίτσης, παρά το γεγονός ότι θα προτιμούσε οι σουνίτες μουσουλμάνοι στο Μπουμπούστι να είναι μπεκτασίδες, παραδέχεται ότι *παρά τόν Σουνιτισμόν των οί ἐδῶ Τούρκοι Βαλλαχάδες εἶναι οἱ περισσότερον πεπολιτισμένοι Μουσουλμάνοι ὅλης τῆς περιφερείας μου*, ενώ προηγουμένως αναφέρει ότι είναι το μοναδικό χωριό που δεν παραπονέθηκε για αγροτικές ζημιές, αφού οι κάτοικοι υπακούουν στους χοτζάδες που τους αποτρέπουν από παρεκτροπές. Για τα υπόλοιπα χωριά (Γιάγκοβα, Τσοτύλι, Τσακνοχώρι, Λαμπάνοβο) ο υποδιοικητής δεν αναφέρει αν οι μουσουλμάνοι κάτοικοί τους ακολουθούν το σουνιτικό Ισλάμ ή τον μπεκτασισμό, ωστόσο παρατηρούμε ότι τα τζαμιά σε Γιάγκοβα, Τσακνοχώρι και Λαμπάνοβο είναι μικρά, ευτελή και απεριποίητα.

Σημειώνουμε επίσης τις πληθυσμιακές μεταβολές που γίνονται στο Τσοτύλι μετά την απελευθέρωση, στο οποίο, σύμφωνα με τις πληροφορίες του υποδιοικητή, εγκαταστάθηκαν Έλληνες από τα γύρω χωριά για να ασχοληθούν με επαγγέλματα που έχουν σχέση με τη λειτουργία της μεγάλης εβδομαδιαίας αγοράς και γενικότερα με το εμπόριο που και στην Τουρκοκρατία βρισκόταν στα χέρια των Ελλήνων, αφού οι μουσουλμάνοι ως ιδιοκτήτες των μεγαλύτερων και ευφορότερων καλλιεργήσιμων εδαφών ασχολούνταν με τη γεωργία. Αν οι πληροφορίες του υποδιοικητή είναι σωστές και στο Τσοτύλι το 1922 κατοικούσαν 300 Έλληνες, τότε οι Βαλαάδες πρέπει να ήταν γύρω στους 600, αφού στην απογραφή του 1920 ο πληθυσμός της κωμόπολης ήταν 884. Σύμφωνα με τον Κ. Αγγελή, γυμνασιάρχη Τσοτυλίου, λίγο πριν από την ανταλλαγή το Τσοτύλι κατοικούνταν από 150 οικογένειες Βαλαάδων και 40 ελληνικές, από τις οποίες οι 10 αποτελούνταν από ντόπιους κατοίκους που ασχολούνταν με τη γεωργία, ενώ οι υπόλοιπες εγκαταστάθηκαν για εμπορικούς λόγους και προέρχονταν από τα γύρω χωριά ή από τη Σαμαρίνα και τη Φούρκα⁵⁰.

Κατά τη διάρκεια της περιόδου του στα εν λόγω χωριά ο υποδιοικητής επισημαίνει ακόμη και τα σημάδια του χριστιανικού παρελθόντος των Βαλαάδων της επαρχίας Ανασελίτσης. Στο Μπουμπούστι ο υποδιοικητής βρίσκει λίθους που κοσμούσαν την άλλοτε ορθόδοξη χριστιανική εκκλησία, ενώ πολύ πιο ζωντανά είναι τα ίχνη της χριστιανικής θρησκείας στο χωριό Λαμπάνοβο όπου υπάρχουν τα ερείπια των εκκλησιών της Αγίας Παρασκευής και του Αγίου Αθανασίου με τους χριστιανικούς τάφους να διατηρούνται ακόμη, ενώ έξω από το χωριό, σε ένα λόφο, σώζονται και τα ερείπια του ναού του Προφήτη Ηλία, στοιχεία ενδεικτικά του πρόσφατου εξισλαμισμού

των χριστιανών κατοίκων του Λαμπάνοβου.

Κλείνοντας θα αναφερθούμε στην εικόνα που είχαν οι ελληνικές διοικητικές αρχές και οι ντόπιοι Έλληνες για την ιδιαίτερη αυτή μουσουλμανική πληθυσμιακή ομάδα της Δυτικής Μακεδονίας. Σε γενικές γραμμές, η ελληνική διοίκηση θεωρούσε ότι ο μουσουλμανικός πληθυσμός της Μακεδονίας αποτελούνταν από στοιχεία φιλήσυχα, εργατικά, προσκολλημένα στη γη που καλλιεργούσαν, τα οποία θα γίνονταν καλοί Έλληνες υπήκοοι αν δεν καθοδηγούνταν και φανατιζόνταν από την ηγετική ομάδα των μουσουλμανικών κοινοτήτων, δηλαδή τους θρησκευτικούς λειτουργούς και μεγαλογαιοκτήμονες, και αν δεν δέχονταν επιρροές από την Τουρκία μέσω των διπλωματικών αποστολών της στην Ελλάδα⁵¹. Βασιζόμενες στις απόψεις αυτές οι ελληνικές κυβερνήσεις δεν προχώρησαν σε καμία περίπτωση σε πολιτικές εξαναγκασμού μετανάστευσης των μουσουλμανικών πληθυσμών των Νέων Χωρών δεδομένου ότι κάτι τέτοιο θα είχε τεράστιες επιπτώσεις για την αγροτική οικονομία της χώρας και, από την άλλη, θα λειτουργούσε ως πρόσχημα για διώξεις Ελλήνων που ζούσαν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία. Έτσι, η ελληνική κεντρική εξουσία επιθυμούσε την παραμονή του μουσουλμανικού αγροτικού πληθυσμού ενώ, από την άλλη, για να είναι σε θέση να τον ελέγχει προωθούσε την αποδυνάμωση της μουσουλμανικής ηγετικής τάξης. Βέβαια, για να πετύχουν οι προθέσεις των ελληνικών κυβερνήσεων απέναντι στους μουσουλμάνους θα έπρεπε να αποφευχθούν ατασθαλίες από την πλευρά των τοπικών αρχών, των ντόπιων Ελλήνων και των προσφύγων, κάτι που, παρά τις παραινήσεις της κεντρικής εξουσίας, κάθε άλλο παρά αυτονόητο ήταν⁵². Οι απόψεις αυτές για τους μουσουλμάνους διαφοροποιούνταν ανάλογα με τη χρονική συγκυρία, την κρατική υπηρεσία⁵³, τη γεωγραφική περιοχή και τις

51. Βλ. ενδεικτικά Αρχείο ΓΔΜ, Φ. 16, Επαρχίες Μακεδονίας, Αναφορά Δημάρχου Σωχού προς Έπαρχο Λαγκαδά, 14 Ιανουαρίου 1914, για την κατάσταση του φρονήματος του Δήμου. Φ. 13, Επαρχίες Μακεδονίας, Έκθεση του διοικητικού αντιπροσώπου Μαγιαδάτ περί της εν γένει πολιτικής, οικονομικής, εθνολογικής, κοινωνικής και ψυχολογικής καταστάσεως διοικητικού τμήματος Μαγιαδάτ, 10 Δεκεμβρίου 1914. Φ. 17, Επαρχίες Μακεδονίας, Έκθεση διοικητικού επιτρόπου Βοδενών προς Νομάρχη Θεσσαλονίκης, 9 Ιανουαρίου 1914 με τίτλο «Περί της πολιτικής καταστάσεως εν τη περιφερεία Βοδενών».

52. Βλ. για παράδειγμα τις εκθέσεις του Παύλου Καλλιγά, Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα - ΚΕΜΑ, Αρχείο Παύλου Καλλιγά, Έκθεση προς τον Πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου, Κοζάνη 19 Οκτωβρίου 1918, αρ. 7861, «Η κατάσταση του πληθυσμού στη Δυτική Μακεδονία» και έκθεση προς το Υπουργείο με τίτλο «Κοινοτική αυτοδιοίκηση», Κοζάνη 13 Μαΐου 1919, αρ. 3141. Επίσης βλ. Αρχείο ΓΔΜ, Φ. 14, Επαρχίες Μακεδονίας, Έκθεση υποδιοικητή Κιλκίς «περί της εν γένει καταστάσεως υποδιοικήσεως» προς Νομάρχη Θεσσαλονίκης, 14 Δεκεμβρίου 1914, όπου χαρακτηρίζει τους πρόσφυγες μάλιστα των αλλοφύλων.

53. Για παράδειγμα, ο υποδιοικητής Εδέσσης σε έκθεσή του 1914 όταν αναφέρεται στους μουσουλμάνους της δικαιοδοσίας τους τονίζει ότι δεν συμφωνεί με την άποψη της χωροφυλακής που διαβλέπει παντού κινδύνους και ανατρεπτικές τάσεις. Αρχείο ΓΔΜ, Φ. 17, Επαρχίες

εκλογικές προτιμήσεις τόσο αυτών που διατύπωναν τις κρίσεις όσο και των μουσουλμάνων ψηφοφόρων. Παρά τις όποιες καλές προθέσεις, η καχυποψία πάντα υπήρχε στις σχέσεις των μουσουλμάνων κατοίκων των Νέων Χωρών και των ελληνικών αρχών, η οποία κορυφωνόταν όταν, για παράδειγμα, οι ελληνοτουρκικές σχέσεις βρίσκονταν στα πρόθυρα εμπόλεμης σύρραξης το 1914 ή κατά τη διάρκεια των επιχειρήσεων στο Μακεδονικό Μέτωπο όταν οι μουσουλμάνοι αντιμετωπιζόνταν ως συνεργάτες των *Βουλγαρογερμανών* ή όταν πάλι, παραμονές της κατάρρευσης του μικρασιατικού μετώπου, οι μουσουλμάνοι κατηγορούνταν ότι συνεργάζονταν με τους Βούλγαρους για να πετύχουν την αλλαγή των συνόρων στη Μακεδονία και τη Θράκη.

Οι παρατηρήσεις αυτές ισχύουν εν γένει για τη Δυτική Μακεδονία και τους Βαλαάδες της Ανασελίτσης. Ο Παύλος Καλλιγιάς σε έκθεσή του το 1917 προς την Προσωρινή Κυβέρνηση Θεσσαλονίκης για το αφομοιωτικό έργο στη Δυτική Μακεδονία αναφέρει σχετικά με τους μουσουλμάνους: *Για τους αλλόφυλους είναι αρκετό να προστατεύσουμε τα αστικά τους δικαιώματα σαν να ήταν ομόφυλοι. Με την πολιτική όμως αυτή θα τους καταστήσουμε ευπειθείς και αφοσιωμένους υπηκόους. Τούτο μπορεί να πει κανείς ιδιαίτερα για τους μουσουλμάνους Κονιάρους, Βαλαάδες και κατά δεύτερον λόγο για τους βουλγαρίζοντες και τέλος για τους Αλβανούς*⁵⁴. Ενώ σε άλλη έκθεσή του το 1918 εξηγεί: *Για τους μουσουλμανικούς πληθυσμούς η εργασία μας είναι ευκολότερη (...), δεν είναι απαιτητικοί οι μουσουλμανικοί πληθυσμοί. Αρκεί δι' αυτούς, εάν προστατεύσουμε τη ζωή, τιμή και την περιουσία τους. Αρκεί δι' αυτούς εάν συν τούτοις σεβαστούμε την θρησκεία τους. Αρκεί δι' αυτούς εάν ενώπιον των αρχών δεν μειονεκτούν (...). Με τον τρόπο αυτό ο μουσουλμανικός πληθυσμός θα καταστεί ο μάλλον ευάγωγος πληθυσμός. Και εκπολιτισμένος παράλληλα θα συνηθίσει να θεωρεί τον εαυτό του, αφού απελπισθεί περί της επανόδου του Τουρκικού κράτους, ως Ελληνικό πληθυσμό, ως αναπόσπαστον μέλος του Ελληνικού Έθνους*⁵⁵. Ανάλογες απόψεις διατυπώνει και ο γενικός διοικητής Κοζάνης-Φλώρινας Ιωάννης Ηλιάκης στο επίσημο περιοδικό της γενικής διοίκησης «Εθνική Πολιτική»⁵⁶.

Μακεδονίας. Έκθεση Υποδιοικητή Εδέσσης, «Η πολιτική κατάσταση υπό εθνολογικὴν ἑποψιν, 1914».

54. Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα - ΚΕΜΑ, Αρχείο Παύλου Καλλιγιά, Έκθεση προς την Προσωρινή Κυβέρνηση, Κοζάνη 18 Οκτωβρίου 1917, αρ. 5359.

55. Μουσείο Μακεδονικού Αγώνα - ΚΕΜΑ, Αρχείο Παύλου Καλλιγιά, Έκθεση προς τον Πρόεδρο του υπουργικού συμβουλίου, Κοζάνη 19 Οκτωβρίου 1918, αρ. 7861, «Η κατάσταση του πληθυσμού στη Δυτική Μακεδονία».

56. Για παράδειγμα, η εγκύκλιος αριθ. 1169 «Προς απάσας τας αρχάς της Δυτικής Μακεδονίας», Κοζάνη 28 Μαρτίου 1918, η οποία δημοσιεύεται στο πρώτο τεύχος της «Εθνικής Πολιτικής» το Μάιο του 1920.

Ειδικότερα για τους Βαλαάδες έχει σχηματιστεί η εικόνα των φιλήσυχων, εργατικών, αμόρφωτων και αθώων που δεν ήταν φανατισμένοι εναντίον των Ελλήνων, ζούσαν αρμονικά με τους χριστιανούς και διατηρούσαν σε ένα βαθμό τη συνείδηση της ελληνικής καταγωγής τους⁵⁷, χαρακτηριστικά που σκιαγραφούνται παραστατικά στο διήγημα του Κ. Τσιτσελίκη. Η ανταλλαγή των πληθυσμών βρίσκει τους Βαλαάδες αντίθετους, κάτι που διατυπώνεται τόσο από συλλαλητήρια⁵⁸ όσο και από την πρόθεσή τους να εκχριστιανιστούν για να παραμείνουν στα χωριά τους⁵⁹. Βέβαια, υπάρχουν και οι αντίθετες απόψεις που θέλουν τους Βαλαάδες φανατικούς μουσουλμάνους, οι οποίοι έχουν διαπράξει εις βάρος των Ελλήνων της Δυτικής Μακεδονίας περισσότερες αδικίες και βιαιότητες από τους Κονιάρους⁶⁰, προτάσσεται δηλαδή σε αυτήν την περίπτωση ο φανατισμός του νεοφώτιστου μουσουλμάνου⁶¹. Οι παραπάνω απόψεις και η πολεμική εναντίον της προσπάθειας εξάιρεσης των Βαλαάδων από την ανταλλαγή πληθυσμών εκφράζονται από άρθρα της εφημερίδας της Κοζάνης *Ηχώ της Μακεδονίας*, γεγονός για το οποίο ο προσφυ-

57. Βλ. Κ. Μπέντας, *Ανέκδοτα Βαλαάδων και Ανασελίτσης*, Θεσσαλονίκη 1956· Ζαχ. Δρόσου, «Οι Βαλαάδες της Ανασελίτσης και Γρεβενών», *Ημερολόγιον Δυτικής Μακεδονίας* 1938, Κοζάνη 1937.

58. Βλ. εφ. *Ηχώ της Μακεδονίας*, 15 Ιανουαρίου 1923. Την άρνηση τους αυτή τονίζει και ο ΓΔΜ Λάμπρου σε έκθεσή του προς το Υπουργείο Εσωτερικών, βλ. Ι. Δ. Μιχαηλίδης, *ό.π.*, σ. 219.

59. Βλ. Κ. Τσιτσελίκη, *ό.π.*, σσ. 63-64 όπου και έγγραφο προς τη Νομαρχία Κοζάνης που αναφέρεται σε Βαλαά που επέστρεψε από την Τουρκία επιθυμώντας να παραμείνει στην Ελλάδα. Πρβ. Αρχείο ΓΔΜ, Φ. 69, Ανταλλαγή Πληθυσμών, όπου σε έγγραφο του ΥΠΕΞ προς το ΓΕΣ, Αθήνα 23 Οκτωβρίου 1925, αναφέρει: *Οι μουσουλμάνοι που άσκησαν το δικαίωμα επιλογής και ασπάσθηκαν το χριστιανισμό μετά τη σύμβαση της ανταλλαγής δεν απαλλάσσονται της ανταλλαγής, δύνανται να εξαιρεθούν μόνο με απόφαση της ελληνικής κυβέρνησης, τα κτήματά τους όμως περιέχονται στο Δημόσιο. Γενικά οι μουσουλμάνοι που έγιναν χριστιανοί δεν γίνονται Έλληνες υπήκοοι, διότι η αλλαγή θρησκείας δεν συνεπάγεται αλλαγή υπηκοότητας, αλλά για να αποκτήσουν ελληνική υπηκοότητα πρέπει να συμμορφωθούν στις σχετικές περί πολιτογραφήσεως διατάξεις του αστικού νόμου.*

60. Βλ. εφ. *Ηχώ της Μακεδονίας*, 15 Ιουλίου 1923.

61. Χαρακτηριστικό αυτής της αντίληψης είναι το υπόμνημα των κατοίκων Μπανίτσης και Ντουτλίου Σερρών προς το Υπουργείο Εσωτερικών στις 25 Ιανουαρίου 1919. Οι βουλγαροφώνοι κάτοικοι κλήθηκαν να μεταναστεύσουν στη Βουλγαρία ως επικίνδυνοι για τη δημόσια ασφάλεια. Στο υπόμνημά τους οι κάτοικοι αρνούνται να φύγουν από τα χωριά τους και τονίζουν ότι είναι Έλληνες που μιλούν βουλγαρικά εξαιτίας των πιέσεων που δέχθηκαν στο παρελθόν από Βούλγαρους κομιτατζήδες. Στη συνέχεια χαρακτηρίζουν ανίδεους όσους διαβλέπουν εθνικούς κινδύνους από το γεγονός και μόνο ότι δεν μιλούν την ελληνική και για να ενισχύσουν αυτό το επιχείρημα υπενθυμίζουν ότι οι μουσουλμάνοι Βαλαάδες της Κοζάνης που μιλούν ελληνικά αποδείχθηκαν περισσότερο φανατικοί και από τους Οθωμανούς. Βλ. Γεννάδιος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, Αρχείο Φίλιππου Δραγούμη, Φ. 11, Πολιτικά - Εποικισμός, ζητήματα ανωμάλων δικαιολογημάτων, προσφυγικά 1919-1930, Υπόμνημα κατοίκων Μπανίτσης και Ντουτλίου Σερρών προς το επί των Εσωτερικών Σόν Υπουργείον, Γενικών Διοικητήν Ανατ. Μακεδονίας, Στρατιωτικό Διοικητή Μέραρχον Σερρών, Σέρρες 25 Ιανουαρίου 1919.

γικός κόσμος των Γρεβενών συγχαίρει το διευθυντή της, Μ. Τζώνη⁶². Ίσως δεν είναι τυχαίο ότι αυτοί που υποστήριξαν την παραμονή των Βαλαάδων —που όπως και οι περισσότεροι μουσουλμάνοι ψηφίζουν την αντιβενιζελική παράταξη— στην Ελλάδα ανήκαν στο χώρο των αντιβενιζελικών, όπως ο Κ. Τσιτσελίκης, ενώ όσοι εξέφραζαν αντίθετη άποψη κινούνταν στο βενιζελικό χώρο, όπως ο Μ. Τζώνης.

Οι χαρακτηρισμοί που αποδίδονται στους Βαλαάδες από διοικητικές αρχές και ντόπιους χριστιανούς ποικίλλουν από χωριό σε χωριό, όπως άλλωστε φαίνεται και από τις εκθέσεις του υποδιοικητή Ανασελίτσης το 1922. Η εχθρική στάση των Βαλαάδων απέναντι στο ελληνικό κράτος και τους Έλληνες φαίνεται ότι εξαρτάται από τις επιλογές και την επιρροή που ασκούν σε κάθε χωριό ηγετικές μουσουλμανικές ομάδες, όπως γαιοκτήμονες, δάσκαλοι, θρησκευτικοί λειτουργοί, πολιτευτές. Ενώ, όπως αναφέραμε παραπάνω, σημαντικό ρόλο παίζουν και τα θρησκευτικά πιστεύω των Βαλαάδων: οι σουνίτες ταυτίζονται με τους φανατικούς μουσουλμάνους σε αντίθεση με τους μπεκτασήδες. Στη Γιάγκοβα οι Βαλαάδες είναι: *φανατικοί Όθωμανοί, κατέχονται υπό αισθημάτων σφόδρα τουρκικών είναι όμως φίλεργοι και φιλήσυχoi*. Στο Τσακνοχώρι η παρουσία ενός φανατικού Τούρκου δασκάλου αλλάζει την επιλογή των κατοίκων, ήδη από τα χρόνια της Τουρκοκρατίας, να διδάσκονται στα ελληνικά, ενώ στο Μπουμπούστι οι μουσουλμάνοι χαρακτηρίζονται φανατικοί επειδή βρίσκονται υπό την επιρροή 5-6 χοτζάδων και του δασκάλου, πρώην μουφτή Λειψίστης. Από την άλλη, στο Γκινόσιο οι Βαλαάδες έχουν δάσκαλο Έλληνα διορισμένο από το κράτος. Για τα υπόλοιπα χωριά δεν διαθέτουμε στοιχεία. Ο Κ. Αγγελής γράφει για τους Βαλαάδες του Τσοτυλίου ότι μπορεί φαινομενικά να έδειχναν φιλία προς τους χριστιανούς, αλλά στην πραγματικότητα μισούσαν τη χριστιανική θρησκεία και κάθε τι ελληνικό, γεγονός που αποδεικνύεται από το ότι μετανάστευσαν με τη θέλησή τους στην Τουρκία⁶³. Στη Βίνιανη πάλι μαρτυρίες προσφύγων χαρακτηρίζουν την επί ένα εξάμηνο συγκατοίκησή τους με τους Βαλαάδες άριστη⁶⁴. Βέβαιο είναι ότι ο Α΄ Βαλκανικός Πόλεμος με τις ιδιαιτερότητες που είχε στη Δυτική Μακεδονία λειτούργησε άλλοτε αρνητικά στις απόψεις των Βαλαάδων για το ελληνικό στοιχείο και άλλοτε θετικά. Το ίδιο ισχύει βέβαια και από τη μεριά των χριστιανών. Έτσι, οι μουσουλμάνοι της Γιαγκόβης, του χωριού εκείνου που υπέστη τις μεγαλύτερες καταστροφές από τα αντίποινα του ελληνικού πληθυσμού και στρατού, είναι φανατικοί Όθωμανοί με έντονα τουρκικά

62. Βλ. εφ. *Ηχώ της Μακεδονίας*, 23 Σεπτεμβρίου 1923.

63. Βλ. Κ. Αγγελής, *ό.π.*, σ. 140.

64. Βλ. Α. Κ. Αδαμίδη, *Η Βροντή και το Λευκάδι Βοΐου Κοζάνης*, Θεσσαλονίκη 1989, σ. 17.

αισθήματα, ενώ οι σχέσεις με τους γείτονες χριστιανούς της Σιάτιστας δεν είναι καθόλου αρμονικές, όπως μας πληροφορεί ο υποδιοικητής. Στον αντίποδα της τύχης της Γιαγκόβης στον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1912 θα μπορούσε κανείς να παραθέσει παραδείγματα που οι χριστιανοί προστάτευαν τους Βαλαάδες γείτονές τους. Οι χριστιανοί λοιπόν της Δάφνης εμποδίζουν το σώμα το καπετάν Μπέλου να κακομεταχειριστεί τους Βαλαάδες της γειτονικής Βρόστιανης (Αγ. Ανάργυροι)⁶⁵.

Παρά τις αντίθετες απόψεις, η πλειονότητα των Βαλαάδων επιθυμούσε να παραμείνει στο ελληνικό έδαφος. Ωστόσο η επιθυμία τους αυτή δεν λήφθηκε υπόψη από τις ελληνικές αρχές ακόμα και όταν εξεδήλωσαν την πρόθεσή τους να εκχριστιανιστούν, καθώς η πίεση αποκατάστασης των προσφύγων και η μουσουλμανική θρησκεία τους έφεραν εκόντες άκοντες στην άλλη πλευρά του Αιγαίου. Το Μάιο του 1924, 7.686 μουσουλμάνοι της Ανασελίτσης αναχώρησαν από τη Θεσσαλονίκη για την Τουρκία και αποβιβάστηκαν στα λιμάνια της Καλλικράτειας και των Μουδανιών⁶⁶.

65. Βλ. Α. Κ. Αδαμίδη, *Ιστορικά Δάφνης Βοΐου*, Θεσσαλονίκη 1980, σ. 93.

66. Βλ. Αρχείο ΓΔΜ, Φ. 69, Ανταλλαγή Πληθυσμών, όπου και πίνακες με την αναχώρηση των μουσουλμάνων από το λιμάνι της Θεσσαλονίκης το 1924 ανά μήνα.